

2 1970

Leto XVIII

KRONIKA

Časopis za slovensko krajevno zgodovino

KRONIKA
ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO

XVIII. letnik Ljubljana 1970 2. zvezek

Vsebina drugega zvezka

- Marjan Britovšek: Ob stoletnici Leninovega rojstva — Stran 65
Ivan Zelko: Sledovi srednjeveškega Špitaliča pri Konjicah — Stran 71
Jože Koropec: Srednjeveški Pohorski dvor — Stran 76
Josip Žontar: F. V. Hörnigkova statistika obrtnikov slovenskih mest in trgov iz leta 1673 — Stran 80
Ivan Škafar: Gaborjevo pismo upravi Slovenskega gospodarja leta 1876 — Stran 83
Tone Zorn: Iz problematike jugoslovanske uprave na Koroškem pred plebiscitom leta 1920 — Stran 89
Lavo Čermelj: Ob petdesetletnici požiga Narodnega doma v Trstu — Stran 97
France Kresal: Stanovanjska zaščita in gradnja stanovanj v važnejših delavskih središčih v Sloveniji od leta 1918 do 1930 — Stran 105
Tone Zorn: Nemški trgovski obrati v Sloveniji v letih 1938/1939 (Značaj in lastništvo) — Stran 113
Iz dela naših zavodov in društev — Stran 121
Nove publikacije — Stran 124
Sommaire — Stran 128

Na ovitku

Narodni dom v Trstu v plamenih, v noči od 13. na 14. julij 1920

Ureja uredniški odbor

Glavni urednik dr. Pavle Blaznik

Odgovorni urednik dr. Jože Šorn

Izdaja in zalaga Zgodovinsko društvo za Slovenijo, sekcija za krajevno zgodovino — Predstavnik Majda Kunaver — Tiska tiskarna »Toneta Tomšiča« v Ljubljani — Uredništvo in uprava v Ljubljani, Mestni trg 27/III — Tekoči račun pri SDK, podružnica 501-8-87/1 (Ljubljana, Miklošičeva cesta 8) — Letna naročnina 16 din, posamezna številka 7 din

OB STOLETNICI LENINOVEGA ROJSTVA

MARJAN BRITOVŠEK

Sto let je preteklo, odkar se je v daljnem ruskem mestu Simbirsku, sedaj Uljanovsku, v družini malega ruskega plemiča, carskega uradnika, rodil 10. aprila 1870 Vladimir Iljič Uljanov.

Svoja otroška in mladeniška leta je prebil v Povolžju, v simbirski, kazanski in samarski guberniji, ki so bile izrazito kmečke. Leninova leta učenja in mladosti sodijo v eno najbolj mračnih dob v zgodovini Rusije, ko je carizem slavil zmago nad revolucionarnim gibanjem sedemdesetih let. Ko so pripadniki Narodne volje leta 1881 ubili carja Aleksandra II., je absolutistična vlada zaostрила prisilne ukrepe. Narodovoljci so začeli pripravljati atentat na carja Aleksandra III. Študent peterburške univerze Aleksander Uljanov, ki se je tedaj priključil narodovoljcem, se je prostovoljno javil, da bo izvršil atentat na avtokrata. Zaroto so odkrili in zatrotnike aretirali. Uljanova so obsodili na smrt na vislicah.

Bratova usoda je izostrila Leninove poglede in razvila v njem neverjetno treznost in sposobnost za realistično presojo. Že tedaj je spoznal, da so metode individualnega terorja v boju z absolutizmom napačne in da ne vodijo k cilju.

Ko je moral umreti petindvajsetletni Aleksander Uljanov, je Lenin končal gimnazijo kot najboljši učenec, odlikovan z zlato medaljo. Dne 13. avgusta 1887 se je vpisal na pravno fakulteto kazanske univerze. Še istega leta so ga zaradi aktivne udeležbe na študentskih demonstracijah aretirali, izključili in pregnali na posestvo starega očeta v vas Kokuškino v kazanski guberniji. Oktobra 1888 so mu dovolili, da se je preselil v Kazan k materi.

Leta 1889 se je družina Uljanovih preselila v Samaro, kjer je Lenin preživel skoraj štiri leta. Šele spomladi 1890 je dobil dovoljenje za opravljanje privatnih izpitov na pravni fakulteti petrograjske univerze. V enem letu je preštudiral štiriletni univerzitetni program in leta 1891 z odliko opravil izpite na peterburški univerzi.

V Samari je izoblikoval svoje marksistične poglede in začel prve boje z narodniki. Preučeval je rusko gospodarstvo in zgodovino ter imel številne referate v samarskih ilegalnih krožkih.

Triindvajset let star je prišel advokat Vladimir Iljič Uljanov 31. avgusta 1893 v Petrograd, da nadaljuje svoje delo kot aktivni revolucionar. Peterburško obdobje je v njegovem življenju zelo pomembno. Razvil je odločen boj proti narodnikom z »legalnim marksizmom« in prvim pojavom ekonomizma. Po mnenju Krupske je Lenin v tem obdobju dozorel za voditelja delavskih množic. Rezultat njegovega dela je bila ustanovitev »Zveze borbe za osvoboditev delavskega razreda«. Leninova aktivnost je bila carski policiji trn v peti. Dne 8. decembra 1895 ji je uspelo Lenina aretirati in organizacijo »Zvezo borbe« razbiti. V zaporu je Lenin prebil 14 mesecev. Dne 29. januarja 1897 je bil obsojen na tri leta pregnanstva v Vzhodni Sibiriji. Dne 4. marca je prišel v Krasnojarsk, kjer je moral čakati skoraj dva meseca, da so mu določili stalno mesto pregnanstva. Končno so mu sporočili, da mora svoje pregnanstvo preživljati v vasi Šušenskoje v minusinskem okraju je-nisejske gubernije, kamor je kmalu prišla tudi njegova zaročenka Krupska, Leninova bodoča žena, ki so jo aretirali zaradi zvez z organizacijo »Zveze borbe«.

V treh letih pregnanstva je Lenin napisal nad trideset del. Tu je dokončal tudi svojo knjigo »Razvoj kapitalizma v Rusiji«, ki je legalno izšla leta 1899 v Petrogradu. Na osnovi analiz v tem delu je kasneje izoblikoval taktiko boljševikov v revoluciji 1905–1907. V vrsti člankov pa je postavil temelje političnemu programu in taktiki ruske socialne demokracije.

Po izteku pregnanstva — letih šolanja, kot je zapisala Krupska — se je Lenin ves zavzel lotil priprav za izdajanje občeruskega časopisa, ki naj bi izhajal v inozemstvu in bil čimbolj povezan z revolucionarnim delom v Rusiji. Zato je 16. junija 1900 odpotoval v svojo prvo emigracijo, ki je trajala več kot pet let.

V Evropi je Lenin takrat že užival sloves pisatelja, žurnalista in organizatorja podtalnega gibanja. To mu je olajšalo povezavo s kolonijo ruskih emigrantov, ki so s svojo vnemo in duhovno veličino pritegovali mlade ruske revolucionarje. Z vso zavzetostjo se je takoj lotil organizacijskih priprav za izdajo političnega lista »Iskra«. Pogovori s starejšo generacijo marksistov o organizaciji in programu »Iskre« so bili zelo burni. S težavo so se sporazumeli, da bodo list začeli izdajati v Münchnu. Bližajoče se revolucionarno gibanje je zahtevalo, da osnujejo centralizirano stranko, sposobno, da vodi revolucionarno gibanje ter popelje delavce in kmete v boj proti carizmu. Vsa Leninova aktivnost je bila podrejena temu cilju. Ko »Iskre« ni bilo več mogoče tiskati v Münchnu, se je uredništvo preselilo v London, kamor je odpotoval tudi Lenin. Boj v uredništvu Iskre se je vedno bolj zaostroval in vzel Leninu mnogo časa in moči. V oktobru leta 1902 je prišel v London še en begunec iz Sibirije. V zgodnjih jutranjih urah je nestrpno potrkal na vrata Leninovega stanovanja, na vrata zgodovine, Lev Bronstein Davidovič Trocki. Novega sodelavca je Lenin takoj zaposlil pri Iskri. Želel ga je vključiti celo v redakcijski odbor in tako izravnati razmerje sil sebi v korist. Plehanov se je temu ostro protivil. Vztrajal je pri zahtevi, naj bi razpravljali o sprejemu Trockega v redakcijo šele po II. strankinem kongresu, za katerega so bile priprave v polnem teku. Lenin se je zelo skrbno pripravljal na ta kongres, ki naj bi utrdil rezultate skoraj triletnega delovanja Iskre.

Glavna naloga kongresa, ki je pričel z delom v Bruslju in se nato nadaljeval v Londonu, je bila ustvaritev socialnodemokratske stranke na načelih in organizacijskih osnovah, ki jih je postavila Iskra.

Zapiski s kongresa dajejo le blede slike debat; namesto celotnih govorov navajajo samo zgoščene povzetke.

Leninovi govori na kongresu so bili uperjeni proti prizadevanjem vseh tistih, ki so hoteli ustanoviti raznobarvno in razblinjeno stranko. Kongres je z večino glasov sprejel osnutek statuta, ki ga je predlagal Martov. Večino je dobil Leninov predlog za reorganizacijo Iskre in njegov predlog kandidatov za centralni komite. Leninove pristaše so odtlej imenovali boljševike, nasprotnike pa menjševike. Organizacijska nesoglasja so opozarjala na globoko krizo v stranki. Začel se je dolg, zapleten proces diferenciacije v stranki na revolucionarno in zmerno krilo.

Po kongresu se je boj v stranki še bolj zaostрил. Menjševiki so se s pomočjo Plehanova, ki je prešel v njihov tabor, polastili vodilnih partijskih organov in uredništva Iskre. Na-

mesto stare se je pojavila menjševiška Iskra. Na straneh nove Iskre pa so vodili bojni pohod proti Leninu. Svojim nasprotnikom je Lenin odgovoril s knjigo »Korak naprej, dva koraka nazaj«. V njej so boljševiki našli odgovor na vprašanja, ki so jih vznemirjala.

Bližali so se novi boji, nove preizkušnje. Na pragu je bilo leto 1905. Lenin je čutil, da se približuje revolucionarni vihar. S presemetljivo točnostjo je v številnih člankih ocenil pomen rusko-japonske vojne za razvoj ruske revolucije. Lenin je gledal daleč naprej. Po besedah Krupske je izjavil: »Gibanje bo raslo kot lavina, revolucionarno ljudstvo ne bo ostalo na pol poti.«

V takih okoliščinah je postalo sklicanje tretjega kongresa partije nadvse potrebno. Izdelati je bilo treba taktiko stranke v revoluciji. Menjševiki so starim nesoglasjem v organizacijskih vprašanjih dodali še nova v taktičnih vprašanjih. Menjševiki so sodelovanje na kongresu odklonili. Tretji kongres se je sešel v aprilu 1905 v Londonu. Delavsko gibanje v Rusiji je bilo ta čas v polnem razmahu, organizacija pa je dobivala trdne oblike. Ilegalni komiteji, ki so delovali v izredno neugodnih pogojih, so v letih 1904 in 1905 opravili ogromno delo. Lenin je na kongresu ugotovil nevarnost birokratizacije v vodstvu stranke. Razprava o nujnosti vključevanja delavcev v komiteje je bila na kongresu zelo živa. Lenin je vztrajal, da morajo postati komiteji zares delavski.

Vse glavne resolucije, ki jih je sprejel kongres — o oboroženi vstaji, o začasni vladi, o odnosu do kmečkega gibanja — je napisal Lenin sam. V njih je poudarjal potrebo po aktivni udeležbi proletariata v revoluciji, potrebo, da si delavstvo pripori v revoluciji vodilno vlogo, da se poveže s kmeti in izolira liberalno buržoazijo. Lenin je pozval stranko, naj krepí zvezo z delovnimi množicami, jih vzgaja v socialnodemokratski zavednosti, razvija njihovo revolucionarno dejavnost in skrbi za to, da bi iz delavskih vrst prišlo čimveč sposobnih delavskih voditeljev.

Po več letih emigracije se je Lenin v začetku novembra, leta 1905 preko Stockholma vrnil v Peterburg. Prvi članek, ki ga je napisal po vrnitvi, je obravnaval vprašanje o reorganizaciji stranke. V njem je opozoril na nove okoliščine za aktivnost stranke in skiciral drzne obrise nove smeri. Poudarjal je, da je treba ohraniti konspirativni aparat stranke, toda tudi čimbolj izkoristiti legalne možnosti. Zavračal je bojazen članov komitejev, da se bo stranka razblinila v množici.

V začetku decembra 1905 se je Lenin odpravil v Tammersfors na prvo konferenco boljševikov. Konferenca je bila v času, ko se je začel v Moskvi oborožen boj; zato si je Le-

nin prizadeval, da so hitro zaključili delo. V resoluciji, ki so jo sprejeli, so pozvali boljše-vike, naj pohitijo s pripravami za organiziranje oborožene vstaje. Konference se je pod imenom Ivanovič udeležil tudi Josip Džugašvili (Koba). Njegov nastop na posvetovanju je bil komaj opazen. Krupska ga med boljše-viki niti ni navedla. Ko se je seznanil z Leninom, je bil star 26 let. Tammersforsko posvetovanje je bilo zanj pomemben mejnik. Seznanil se je z voditelji stranke in spoznal njen mehanizem.

Decembrska oborožena vstaja moskovskih delavcev leta 1905 je doživela poraz. Revolucija se je umikala. Leninovi članki iz tega obdobja in njegovi nastopi na stockholmskem in londonskem kongresu ruske socialne demokracije so nadvse poučni. V njih je Lenin prilagodil strategijo in taktiko političnega boja novim razmeram.

Avgusta 1907 se je Lenin v Stuttgartu udeležil mednarodnega kongresa II. internacionale. Rezultat njegovih prizadevanj v ospredju mednarodnega socializma je bila antimilitaristična resolucija. V njej so opozorili, da naloga delavskih strank ni samo boj proti vojni, marveč morajo izkoristiti tudi krize, ki jih ustvari vojna za socialistično revolucijo. Iz Stuttgarta se je Lenin vrnil na Finsko.

Volitve v tretjo državno dumo so okrepile pozicije plemstva in veleburžoazije. Pričelo se je obdobje reakcije. Delavske organizacije so razbili, revolucionarni tisk pa zatirali. Carska vlada je ustanovila izredna sodišča, po deželi pa so krožile kazenske ekspedicije. Carizem je hotel obračunati z voditelji revolucije in Lenin se je moral umakniti v tujino.

Začela se je druga Leninova emigracija, ki je bila dolgotrajnejša in težja od prve. Delimo jo lahko v tri obdobja. Prvo obdobje od 1908 do 1911 je čas, ko je v Rusiji vladala najbolj mračna reakcija, v drugem obdobju od 1911 do 1914 je revolucionarno gibanje zaznamovalo vzpon, tretje obdobje od 1914 do 1917 pa zajema vojna leta. Označimo ga lahko tudi kot zimmerwaldsko obdobje Leninevega boja za III. internacionalo. Njegova dela iz tega obdobja prežema miselni zagon. Za Lenina so bila leta 1908 do 1911 čas najbolj napornih bojov na ideološki fronti. Stranko je bilo treba obvarovati pred ideološkim razkrojem.

Lenin je zastopal stališča, da je treba skrbno preučiti izkušnje revolucije in povzeti iz nje nauke za bodočnost. Bil je mnenja, da je naloga ruskega delavskega razreda, da visoko povzdigne, razvije in utrdi tradicije revolucionarnega boja in da vcepi te tradicije v zavest širokih ljudskih množic, da jih ohranijo do naslednjega vzpona neizogibnega de-

mokratskega gibanja. Prav dejstvo, da je boljševizem ostal v obdobju poraza zvest nalogam revolucije, mu je omogočilo, da je v času oživljanja revolucionarnega gibanja dosegel neverjeten vzpon. Leninov boj proti likvidatorjem, ultimatom in otzovistom je imel globoko zgodovinsko opravičilo. Tradicija leninizma iz tega obdobja je bila, znati se prilagoditi najtežavnejšim okoliščinam, pri tem pa ostati vselej dosleden in se ne odpovedati principom in revolucionarnim pozicijam. Leninu je uspelo v obdobju stolipinske reakcije jasno opredeliti organizacijsko politiko in taktiko stranke. Šlo je za obstoj stranke, za njen vpliv na množice. Usodni zgodovinski trenutki so ga silili k temu, da je razvil dosleden boj proti tistim, ki so poskušali uničiti stranko. Lenin ni nikdar dvomil, da bodo boljševiki dobili večino v socialno-demokratski stranki, ki pa mora biti stranka, ne frakcija.

Po neutrudnih Leninovih prizadevanjih so 5. januarja 1912 v Pragi sklicali šesto vserusko konferenco boljševikov. Lenin je na konferenci poudaril, da je treba osnovati močno, strnjeno, ilegalno partijo z gibljivimi ilegalnimi celicami, povezanimi z mrežo legalnih organizacij. Na praški konferenci se je izoblikovala boljševiška frakcija v samostojno stranko in izvolila svoj CK, v katerega so po konferenci kooptirali še Josipa Visarionoviča-Stalina. Ta je postajal tedaj vse bolj znan kot mož iz jekla in vzor trdote, kasneje pa so postajale vedno bolj očitne njegova maščevalnost, nepreračunljivost in nezaupljivost.

Kljub vsem spletkam in blatenju nasprotnikov je Lenin kalil partijo za njene bodoče zgodovinske naloge. Čutil je bližajočo se revolucijo, ki jo je napovedovalo vse več znamenj. Dne 4. aprila 1912 je prišlo do streljanja delavcev v zlatem rudniku ob Leni, kar je bilo vzrok, da je revolucionarno razpoloženje množic prešlo v revolucionarni polet. Lenin je vse teže vodil stranko in rastoče delavsko gibanje iz Pariza. Dne 19. junija 1912 se je preselil v Krakov. O tem obdobju je Krupska zapisala: »Krakovsko emigrantsko obdobje ni v ničemer podobno pariškemu ali švicarskemu. Dejansko je to bila le polovična emigracija. V Krakovu smo živeli izključno za delo v Rusiji.«

V krakovskem obdobju se je Lenin osebno seznanil z Buharinom.

Lenin se je tedaj veliko ukvarjal z nacionalnim vprašanjem. Branil je samoodločno narodov pred menjševiki in predstavniki Bunda. V svojem spisu »O pravici narodov do samoodločbe« je dal precizen odgovor ruskim menjševikom in Rozi Luxemburg na njen obsežni članek »Nacionalno vprašanje in

avtonomija«. Lenin je vprašanje samoodločbe postavljajl zgodovinsko konkretno. Platforma stranke so bile zahteve po popolni enakopravnosti vseh narodov in jezikov, po široki pokrajinski avtonomiji in zagotovitvi pravic nacionalnih manjšin. Lenin je poudarjal, da je dolžnost vseh delavcev v državi, da se združijo v enotni razredni organizaciji ne glede na svojo nacionalnost. Bil je eden izmed redkih voditeljev, ki ni nikoli opustil načela samoodločbe. Obsojal je velikoruski šovinizem, imel pa globoko razumevanje za rusko kulturo. Samo v krakovskem obdobju je Lenin napisal tudi nad 40 člankov o agrarnem vprašanju.

Iz Krakova je Lenin neutrudno spremljal vzpon delavskega gibanja, registriral in klasificiral celotno dogajanje. Likvidatorji so ironično ugotavljali, da ima Lenin za seboj samo mladino. Lenin pa je prav v tem videl prednost za svojo stranko. Revolucija in vojna sta naložili prav mladim generacijam najtežja bremena. Boljševizmu sovražne skupine niso bile sposobne, da bi se zakoreninile v delavskem gibanju. Lenin je izpeljal logičen zaključek, da bo samo v boju s temi skupinami mogoče skovati resnično socialnodemokratsko stranko Rusije.

Ko je Nemčija napovedala vojno Rusiji, so se boljševiki v Poroninu zbrali v Leninovem stanovanju in se posvetovali, kakšno stališče naj zavzamejo. Lenin je bil mnenja, da bo vojna pospešila revolucijo. Vodstvo stranke se mora zato kar najtesneje povezati z Rusijo in voditi propagando v duhu revolucionarnih perspektiv. Pet dni kasneje so Lenina aretirali, vendar so ga po posredovanju vplivnih socialnih demokratov kmalu izpustili. Viktor Adler mu je izposloval dovoljenje, da je smel zapustiti Avstrijo. Skupaj s Krupsko se je 5. septembra 1914 preselil v Bern.

Pričelo se je Leninovo zimmerwaldsko obdobje boja za tretjo internacionalo. Lenin je v medvojnih letih zrastel v pomembnega voditelja mednarodnega delavskega gibanja. Njegovi nastopi na mednarodnih konferencah socialistov so z jasno načrtano platformo želi vse večje uspehe. V Zimmerwaldu je osnoval zimmerwaldsko levico in strnil njene vrste. Z revolucionarnim optimizmom je gledal v bodočnost in trdno veroval v uspeh revolucionarne taktične linije.

Študij o ekonomiji imperalizma in temeljite analize celotne svetovne podobe imperalizma so Leninu omogočile, da je vrsto političnih vprašanj na novo temeljito osvetlil. Sredi znanstvenega dela je še našel dovolj časa, da se je predal pripravam na kienthalsko konferenco. Vpliv leveice se je na konferenci še okrepil. V Kienthalu so izdelali, čeprav ne v vseh točkah, dosleden akcijski

program zimmerwaldovcev. Po Leninovih izjavah je konferenca pomenila korak naprej v razcepu z desnimi socialisti.

Lenin je bil med tistimi, ki so po februar-ski revoluciji v Rusiji najgloblje dojeli nalogo revolucionarne socialnodemokratske stranke. V svojih člankih »Pisma od daleč« je iz Švice nakazal taktiko stranke v novih razmerah. Lenin je pisal, da revolucija še ni končana, da se morajo delavci junaško boriti in izbojevati zmago tudi v drugi etapi revolucije. Poudarjal je, da je februarska revolucija le prva stopnja revolucije, Rusija pa preživlja svojevrstno zgodovinsko stanje prehoda k drugi etapi. Kako ogromne so bile razlike med Leninom in boljševiki, ki so se takrat vrnili iz sibirskega pregnanstva! Usmeritev Pravde pod vodstvom Kameneva in Stalina je bila po njuni vrnitvi iz Sibirije povsem na bramboskih pozicijah.

Dne 3. aprila 1917 so se Lenin, Zinovjev in skupina ruskih političnih emigrantov vrnili iz Švice v zapečatenem vagonu prek Nemčije v Rusijo. Množice so navdušeno sprejele svojega voditelja, ki se je po devetih letih vrnil v domovino. Njegova vrnitev je bila za nadaljnjo usodo revolucije izrednega pomena.

Že naslednjega dne po vrnitvi v Petrograd se je Lenin udeležil posveta boljševiške frakcije v tavrški palači, na katerem je obrazložil svoja stališča. Kasneje je ta referat ponovil na skupnem zborovanju socialnih demokratov v isti stavbi. Govoril je okoli dve uri in nato povzel svoj govor v znane april-ske teze.

Govor je izzval pri menjševikih vihar ogorčenja. Vsevprek so vpili, da izkazuje Lenin veliko uslugo reakciji in da revoluciji grozi nevarnost. Razkolnikov je nekaj let kasneje zapisal: »Prihod Vladimira Iljiča je izzval popolno preusmeritev taktike naše stranke. Moramo priznati, da je pred njegovim prihodom vladala v stranki velika zmešnjava... Naloga osvojitvi oblasti je bila postavljena kot daljni ideal... Menili so, da storijo dovolj, če z nekaterimi omejitvami podpirajo provizorno vlado. Stranka ni imela avtoritativnega voditelja, ki bi jo povezal in vodil.«

Brez Lenina se ne bi nihče znašel v novem položaju. Vsi so bili ujetniki starih formul. Po Leninovih ocenah pa bi, če bi se omejili samo na geslo demokratične diktature, dejansko prešli k malomeščanstvu.

Šele čez nekaj časa je stranka dojela zgodovinski pomen aprilskih tez. Leninovo geslo v tem času je bilo prepričevanje. Izjavil je: »Prosvetljevanje je najtežja naloga za stranko, ki je bila do včeraj ilegalna...«. Lenin je položaj vselej presojal realistično.

Ugotavljal je, da proletarska stranka ne more storiti večje napake od tiste, da gradi svojo taktiko na subjektivnih željah.

Kaj je Leninu omogočilo, da je preusmeril stranko na nove tirnice že v nekaj tednih? Primarno sta bila tu odločilna Leninova osebna kvaliteta voditelja in objektivni revolucionarni položaj. Lenin ni bil močan samo zato, ker je poznal zakone razrednega boja, ampak tudi zato, ker je znal pravilno prisluhniti živemu gibanju množic. Odločno je bil prepričan, da bodo delavci, ki so podpirali ilegalno stranko, pripravljeni izkoristiti revolucionarne perspektive. Množice so bile bolj revolucionarne kot mnogi stari boljševiki, ki so se oklepali starih formul. Leninu je uspelo s sorazmerno majhnimi izgubami obrniti krmilo stranke in jo usposobiti za nove revolucionarne podvige.

Oktobrska revolucija in priprave nanjo so bile Leninovo delo. Mnogi sodobniki priznavajo nemajhne organizacijske zasluge za ureničevanje Leninovih strateških konceptov Trockemu in številnim Leninovim ožjim sodelavcem, ki so kasneje postali žrtve Stalinovih čistk v času terorja Jagode, Ježeva in Berije, razvitih Stalinovih komisarjev za notranje zadeve. Leninu je vselej uspelo pridobiti stranko za svojo strategijo in jo povesti v boj. Velikopotezno je prešel konflikt z Zinovjevim in Kamenovom ter jima zaupal pomembna mesta, ne da bi jima kdajkoli očital omahovanje v revoluciji. Podobno je bilo s Trockim. Za Lenina je bil dolgoletni boj s Trockim končan v trenutku, ko je Trocki začel izvajati njegovo politiko.

Leninov organizacijski genij se je zlasti izkazal v oktobrski revoluciji in pri izgradnji sovjetske države. Kot predsednik sveta ljudskih komisarjev je vodil neposredno organizacijo centralnega aparata sovjetske države in graditev organov sovjetske oblasti. Na vsa vprašanja gospodarskega, političnega, administrativnega in kulturnega življenja je odgovarjal z odloki. Pri tem ga ni vodila strast po birokratskem uradovanju, temveč težnja, da program stranke pojasni v vladnem jeziku. Globoko je veroval v ustvarjalno silo ljudskih množic, s katerimi je bil tesno povezan. »Živa ustvarjalna dejavnost množic,« je zapisal, »mora biti glavni dejavnik novega javnega življenja.« Stranka je v Leninovem obdobju usmerjala revolucionarno energijo in ustvarjalno dejavnost množic v tirnice za graditev sovjetske države, Iljič pa je znal spodbuditi aktivnost množic in jim postavljati konkretne cilje.

Prvi meseci po zmagi oktobrske revolucije so dokazali, kakšne neizčrpne sile in revolucionarna energija so nakopičene v ljudstvu, ki se je osvobodilo pritiska veleposestnikov

in kapitalistov. Oktobrska revolucija je prebudila milijone ljudi k zavestni zgodovinski tvorni dejavnosti in sprostila njihove ustvarjalne sile.

Pred mlado sovjetsko državo je stala izredno težka naloga, da čimprej konča vojno. Tistih, ki so v inozemstvu verovali v moč sovjetov, ni bilo veliko. Položaj boljševikov je bil nedvomno težak, vendar pa niso mogli sprejeti miru pod kakršnimikoli pogoji, ker bi s tem prepustili pobudo desnim socialnim revolucionarjem in menjševikom, ali pa bi ogrozila sovjetsko oblast meščansko-monarhistična reakcija. Na svojih mejah so ostali brez moči, ker je vse več vojakov zapuščalo fronto, da ne bi izgubili deleža pri delitvi zemlje.

Lenin je bil ponovno prvi, ki je spoznal, da čas za revolucijo v Srednji Evropi še ni zrel. Njegovo stališče je bilo jasno: treba je ubraniti revolucijo z vsemi sredstvi in sprejeti pogoje diktiranega miru. Četudi je bila resnica trpka, se Lenin ni predajal iluzijam. Na brestlitovski problem je gledal povsem konkretno: »Aneksionistični mir je sicer izredno težka stvar, toda ali smo sposobni voditi vojno?« Mnoge partijske funkcionarje so zapeljale revolucionarno zveneče besede in so zahtevali, da je treba Nemčiji napovedati vojno. Buharin in njegovi pristaši so trdili, da nemške čete niso več sposobne za ofenzivo in da bo v Nemčiji v najkrajšem času prišlo do revolucije. Položaj v stranki se je spet zaostрил. Lenin je moral z velikim potrpljenjem dokazovati partijskim kadrom, da je treba hude mirovne pogoje sprejeti.

V obdobju intervencije antante je Lenin vodil obrambo dežele proti notranjim in zunanjim sovražnikom. Pričel se je boj za obstoj sovjetske oblasti. Pri obrambi dežele je imel velike zasluge Trocki, ki je mnogo pripomogel k organizaciji milijonske Rdeče armade. Lenin sam je v tem obdobju opravil gigantsko delo pri izgradnji socialistične države. Napisal je na desetine brošur, odlokov, navodil, referatov itd. Vodil je stranko mimo čeri razcepa v obdobju živih sindikalnih diskusij in branil demokratični centralizem v boju z opozicijo. Dal je pobudo za novo ekonomsko politiko.

Ogromno delo je od Lenina terjala Komunistična internacionala. Njegov boj proti imperializmu, desnim socialistom in centristom je dosegel z ustanovitvijo te revolucionarne mednarodne organizacije višek. Glavna gonilna sila nove internacionale so bili od prvega dne obstanka Lenin, njegovi najbližji sodelavci in oktobrska revolucija. Lenin je bil tisti, ki je na četrtem kongresu kominterne opozoril na čezmerno rusifikacijo tretje internacionale.

Nekaj mesecev pred smrtjo je pripravljala korenite reforme upravnega aparata. Ko je bil prikovan na posteljo, je v zadnjih tednih decembra leta 1922 diktiral več pomembnih dokumentov. V treh člankih je kritično opozarjal na problem birokracije. Birokratizma Lenin ni pojmoval kot uradniško malomarnost in brezdušnost, temveč kot posledico družbenih odnosov, ki izvirajo iz podedovane zaostalosti. V svojih zadnjih člankih je ugotavljal kako težko je uresničiti socialistični program v ruskih razmerah gospodarske in kulturne zaostalosti. Obžaloval je, da nadzorni organi za boj proti birokratizmu, ki jih je vodil Stalin, niso izpolnili svojih nalog.

Lenin ni nikdar skušal uveljavljati svoje osebne avtoritete z nasiljem. Nikdar ni bil sekretar stranke, ampak le član politbiroja, tako kot drugi. Dosledno je izvajal strankin statut. Nenehno je svaril člane vodilnih strankinih organov, naj ne zlorabljajo oblasti v obdobjih med posameznimi kongresi. Za časa Leninovega življenja so se strankini

kongresi in plenarna zasedanja centralnega komiteja redno vršili. Lenin se je pogosto zavzemal, da bi postal najvišja odločilna instanca v stranki centralni komite, ne pa politični biro ali sekretariat. Konflikte v stranki je reševal s svojo avtoriteto. Na oponente v stranki ni gledal kot na svoje osebne sovražnike, ampak kot na politične nasprotnike in poskušal stranko odtegniti njihovem vplivu. Teror kot sredstvo za obvladovanje notranjepartijskih razlik v mišljenju mu je bil povsem tuj. Res je, da Lenin ni odobral frakcij, bil pa je do njih tolerant. Lenin je ustvaril revolucionarno, živo stranko, preizkušeno v boju in prežeto z ideali demokratičnega centralizma.

Dediči Leninovega duhovnega bogastva so postali milijoni ljudi. Daleč od deformacij, ki jih je doživel leninizem v obdobju »kulta Stalinove osebnosti«, iščemo v novih pogojih izgradnje samoupravne družbe svojo socialistično perspektivo, pri čemer ostajamo zvesti izročilu Leninovega idejnega bogastva.

SLEDOVI SREDNJEVEŠKEGA ŠPITALIČA PRI KONJICAH

IVAN ZELKO

Po drugi svetovni vojni se je povečalo zanimanje za *žičko kartuzijo*, ki je predvsem v srednjem veku bila pomembna v kulturnem, gospodarskem in zdravstvenem pogledu na področju tedanje Spodnje Štajerske. Umetnostni zgodovinarji pogosto obiskujejo in študirajo razvaline *Žičkega samostana*, ki predstavlja gornji samostan kartuzije. Še številnejši so obiski turistov, ki se z zanimanjem ozirajo po starih razvalinah, iz katerih vsaj v otenkih odseva nekdanja umetniška veličina samostanskih zgradb, zlasti cerkve. Zavod za varstvo spomenikov Slovenije je pričel z načrtnim raziskovanjem razvalin že leta 1957, ko je bila očiščena ruševin cerkev sv. Janeza Krstnika. V naslednjih letih so očistili in raziskovali razvaline v presledkih vse do danes. O vsem tem je pisalo strokovno glasilo zavoda za spomeniško varstvo in deloma tudi dnevno časopisje. Širokopotezno raziskovanje je predvideno predvsem v letošnjem letu.

V spodnjem samostanu žičke kartuzije je edini nepoškodovani ostanek samostanskih zgradb sedanja *župnijska cerkev*, ki je bila prvotno cerkev redovnih bratov in gostov. V smislu svojih redovnih pravil so si namreč kartuzijani ob naselitvi uredili dva samostana. Gornji samostan, sedaj *Žički samo-*

stan, je bila hiša za redovne patre — duhovnike, medtem ko je bil spodnji samostan, sedaj *Špitalič*, bivališče za redovne brate.

Okoli 300 let (med leti 1160—1450) po naselitvi kartuzijanov v dolini ob potoku *Žičnica*, na južni strani *Konjiške gore*, so bivali v sedanjem *Špitaliču* kartuzijanski bratje, ki so se ukvarjali z gospodarstvom in obrtjo. Tu so imeli svoje celice in gospodarska poslopja. Kmalu po ureditvi svojih bivališč so ustanovili »hospital«, špital, bolnišnico, ki se omenja že leta 1185.¹

Zanesljivi zgodovinski podatki prikazujejo žičke kartuzijane kot vnete pospeševalce *zdravstvene službe*² in izkazovalce dobrotelčnosti. Središče njihovega delovanja na področju zdravstva je bil v srednjem in še v novem veku hospital v *Špitaliču*, od katerega izhaja tudi krajevno ime.

Kakšen je bil *Špitalič* v srednjem veku? Avg. *Stegenšek*, ki je napisal podrobno študijo o žički kartuziji, pravi, da si moramo misliti gospodarska poslopja v *Špitaliču* docela lesena.³ Vendar odkritja v zadnjih 20 letih pričajo, da so bile zgradbe v spodnjem samostanu žičke kartuzije prav tako solidno grajene kot v gornjem samostanu.

V nadaljevanju navajam nekaj važnejših podatkov o najdbah, ki so prišle na dan ob

Špitalič pri Konjicah. Cerkev je iz konca XII. stoletja, druge zgradbe na sliki pa iz XIX. in XX. stoletja.

kopanju jam za električne drogove leta 1957, ob kopanju jarkov za polaganje vodovodnih cevi leta 1965, ob popravilu pokopališčne ograje v letih 1956 in 1969 ter ob kopanju grobov na špitalskem pokopališču.

1. *Odkritje leta 1965.* V prvih mesecih leta 1965 so kopali delavci jarke za polaganje vodovodnih cevi na terenu, kjer so stale srednjeveške zgradbe spodnjega samostana v bližnji in daljni okolici špitalske cerkve.

a) Ob tej priložnosti so ugotovili, da so ohranjeni *spodnji deli srednjeveških zgradb* na prostoru južno od župnijske vrtno ograje in med pokopališčno ograjo ter stoletno lipo. Ponekod so spodnji deli zgradbe še nepoškodovani in jih najdemo že 30 cm pod sedanjo travno površino. Drugod je bil pobran gradbeni material iz spodnjih sten v globino do pol metra ali celo do 80 cm. Ko so bile odkopane stene do prvotnega tlaka, je bilo ugotovljeno, da je bil tlak teh zgradb prav tako nizek, kot je danes prag župnijske cerkve. Ta prostor je sedaj približno 1 meter višji od cerkvenega praga, ker so ruševine zasute z naplavinami.

b) V istem času so bili odkriti sledovi srednjeveške zgradbe na področju župnijske-

Zidovi pod zemljo. Ob kopanju jarkov za vodovodne cevi leta 1965 so odkrili spodnje dele srednjeveške zgradbe, in sicer pred špitalsko cerkvijo in na severni strani stoletne lipe.

ga vrta in pod južno steno župnišča. Južna stena sedanjega župnišča je postavljena na *nepoškodovan tlak neke dvorane*. Tlak je v globini 1 metra. Razprostira se 2,5 m južno od stene župnišča, kjer je sklenjen s prečnim zidom, na drugi strani se nadaljuje pod steno in še v kletnih prostorih župnišča v skupni izmeri 3,80 m. Toliko ga je bilo odkopanega. Ali seže še dalje, ni pojasnjeno. Tlak je bil polit z opečnim loščem rdečkaste barve in je izdelan na enak način, kot je bil v cerkvi sv. Janeza Krstnika v gornjem samostanu. Tlak v cerkvi v Žičkem samostanu je v zadnjih letih večinoma razpadel. Toda leta 1957, ko je bila cerkev očiščena ruševin, so bile obsežne ploskve tlaka ohranjene v sveži barvi opečnega lošča.

Kakšna zgradba je stala v srednjem veku na prostoru, kjer je tlak z opečnim loščem? Ali je bila lekarna, ki je spadala k hospitalu, ali obednica ali bogoslužni prostor (kapelica), je težko reči.

c) Na odseku južno od »stare šole« — mežnarije se je prav tako pokazalo ob kopanju jarkov leta 1965, da je bila tamkaj razsežna zgradba. Ostanke zidov, širokih 1,20 m, 0,80 in 0,50 m so se našli v dolžini 28 m in v širini 7 m. Na opisanem prostoru so bili odkriti *sledovi srednjeveškega mlina*. Približno 7 m južno od zidu »stare šole« je bil nekoliko dvignjen teren, ki je bil spomladi leta 1967 razkopan. Pri razkopavanju so našli *dva kosa mlinskega kamna*. Oba sta bila močno sajasta in po barvi se je moglo razpoznati, da sta bila razbeljena od vročine. Tose pravi, da je tukajšnjo zgradbo obenem z mlinom uničil požar. Sledovi požara so bili v bližini tega prostora odkriti že leta 1957 ob kopanju jam za električne drogove in sicer okoli 60 metrov vzhodno in 40 metrov južno od najdišča mlinskih kamnov. V globini med 60—80 cm so našli ostanke oglja. Iz sledov požara se more sklepati tudi na razsežnost prostora, ki ga je uničil požar.

Kdaj je uničil požar zgradbo, kjer je bil mlin? Največ verjetnosti je, da se je to zgodilo ob turških vpadih v dolino pod Konjiško goro. Znana sta dva roparska napada Turkov na Žički samostan. V oktobru 1494, ko so odvedli s seboj priorja in dva redovnika, in leta 1529, ko so umorili priorja Andreja.⁴

č) V bližini šolskega vrta — na župnijskem travniku pod cesto — je bila leta 1965 odkrita *opekarna*. Jarek, kjer so položene vodovodne cevi, poteka ob spodnjem robu *skladišča žgane opeke*. Zaloga opeke je pokrita s polmetrsko plastjo ilovice in se razteza v dolžini 4 metrov. Opekarno je uničil plaz. Svet nad najdiščem opeke je plazovito. V tem okolju ni nič nepričakovanega, če je ob močnem deževju plaz nenadno zasul za-

Gotska konzola, najdena leta 1956 v stebru pokopališčne ograje ob severnem vhodu.

logo opeke. Dva kosa opeke iz podvaljene opekarne sta spravljena v cerkvenem lapidariju.

d) V zvezi z odkritjem mlina in opekarne omenimo tudi *kartuzijansko steklarno*, ki je bila približno 1 km vzhodno od špitalske cerve na prostoru, kjer je sedaj njiva, imenovana »glažuta«. Ob zgornjem koncu njive so ohranjene stene zgradbe, ki je sodila k steklarni. V novejšem času je bil v zgradbi mlin (Platoški mlin). Iz steklarne so dobivali steklo in steklene izdelke kartuzijanski redovniki za lastne potrebe in tudi prebivalci daleč naokrog. Obširno poročilo o špitalski steklarni z imeni steklarskih mojstrov in delavcev objavlja Fr. Minařik v svoji knjigi *Pohorske steklarne*.⁵

2. *Pokopališčno področje*. Pri številnih grobovih zahodnega in severnega dela špitalskega pokopališča so se v zadnjih 20 letih pokazali pri kopanju jam za mrliče sledovi nekih zgradb. Čeprav se uporablja ta prostor za pokopališče že okoli 180 let, še prihaja na

dan obilno kamenje. V enem primeru je bil še sedaj prvič prekopan sklenjen zid, spodnji del stare zgradbe.

Da nas videz ne vara, nam spričuje blagajniški zapisnik za leto 1834. V letu 1834 so začeli zidati sedanji cerkveni zvonik. Dne 1. maja 1834 je bil blagoslovljen temeljni kamen. Pri zidavi so potrebovali znatno količino gradbenega materiala. Mnogo tega pa je ležalo po tleh v neposredni bližini, čeprav ga je zakrivala delno že prerasla trava. V pridigi ob blagoslovitvi temeljnega kamna za zvonik je takratni župnik Matija Vodušek, poznejši celjski opat, povedal o teh razvalinah tole: »Dosti hiš ino velikih stanov je pozidal (mojster) okol cerkve, kar nam kažejo š'roke razvaline, ki jih trava zakriva.«⁶ Dne 12. in 13. junija 1834 je poklical župnik Vodušek delavce iz vse župnije, da so očistili pokopališče od grmičevja in kupov kamna, ki so bili izkopani iz grobov (zum Wegräumen der Steine, die aus den Gräbern auf dem Friedhofe gegraben werden), izravnali so cerkveni prostor, odpeljali kupe kamenja, jame in globeli pa so izravnali. Ob koncu poročila o čiščenju pokopališča pravi Vodušek, da so *prišli na dan spodnji deli cerkvene zgradbe*: Friedhof gereinigt vom Gestrip und Steinhaufen, der Kirchplatz geebnet, die Hügel abgetragen, Graben und Vertiefungen gleichgestellt durch zweitägige Handrobath der ganzen Pfarrgemeinde, wobei innerhalbstartin *Kirchenruin aufging*.⁷ — Ni pa Vodušek navedel v zapisniku predmetov, ki so jih našli in iz katerih je sklepal, da so bile tu razvaline cerkvene zgradbe.

Nato so 15. junija 1834 začeli s popravilom pokopališčne ograje, ki so jo delno izboljšali, v ostalem delu pa izenačili, dopolnili z novim odsekom zaradi razširitve pokopališčnega prostora.

Kapitela, najdena 11. avg. 1969 v levem stebru pokopališčne ograje ob glavnem vhodu.

Levi stebler pokopališčne ograje pred portalom cerkve je najdišče obeh kapitelov in še drugih obdelanih kamnov.

Delno pojasnilo, kaj so našli na pokopališčnem prostoru leta 1834, pa nam prinaša sedanji čas.

Leta 1956 so popravljali severno stran pokopališčne ograje, prav to, ki so jo 15. junija 1834 izenačili z ostalo ograjo. Ko so delavci razkopali stebler ob severnem vhodu, so med gradbenim materialom našli *gotsko konzolo*. Konzola je bila vzdignana v stebler s hrbtno stranjo navzven.

Še bogatejša je bila najdba 11. avgusta 1969, ko so delavci razkopali stebler pokopališčne ograje na zahodni strani, tj. pri glavnem vhodu. Tudi ta del ograje so zgradili 15. junija 1834. V spodnjem delu stebra so našli *dva kapitela*, dalje *kos kamna iz dvojnega okna*, *odlomek marmornate stopnice* in še *neki odlomek obdelanega kamna*. Razen tega pa je bil vzdignan sredi istega stebra *kos rebra* tako, da je bila stran s stičnim znakom obrnjena navzven in vidna že prej. Vsekakor so te obdelane kamne našli pri čiščenju pokopališča in pokopališču sosednjega prostora leta 1834 in jih nato uporabili kot gradbeni material pri popravilu in dozidavi pokopališčne ograje.

Od najdenih predmetov sta posebno znamenita *kapitela*. Na dvojnem kapitelu je upodobljen starokrščanski motiv: *pava pijeta iz keliha*. Pavovo meso velja za nestrohljivo, zato je tudi simbol nesmrtnosti. Enak motiv je znan iz cerkve sv. Vitala v Ravenni iz VI. stoletja. Še starejši je primer na frizu cerkve v Dani v Siriji iz ok. leta 400.⁸ Kapitel je iz križnega hodnika. Po izdelavi je moč spoznati, da je oba kapitela izdelal isti mojster. Čas nastanka je prehodna romansko-gotska doba. Torej sta iz časa, iz katerega je špitalska cerkev. Kapitela sta iz prve gradbene dejavnosti kartuzijanov v Špitaliču. Dokazujejo, da so imeli kartuzijanski bratje v prvi dobi svoje naselitve v Špitaliču križni hodnik.

K obdelanim kamnom, ki so jih našli pri čiščenju pokopališča leta 1834, moremo prištevati tudi *sklepnik*: *Kristusova glava*, ki je bil vzdignan leta 1843 nad vhodom v zakristijo. Verjetno je prav zaradi tega sklepnika župnik Vodušek sodil, da so pri čiščenju pokopališča odkrili *sledove cerkvene zgradbe*. Vsekakor so sklepnik vzdignali v steno špitalske zakristije prav zato, ker so ga našli tukaj na področju spodnjega samostana. Od leta 1964 je sklepnik v lapidariju špitalske cerkve. O njem so doslej mislili, da je bil prenesen iz gornjega samostana.

Najdeni obdelani kamni so iz različnih dob. Posebno gradbeno dejavnost je doživel Špitalič v času, ko je bil v Žičkem samostanu sedež generalnega priorja v letih 1391–1410.⁹

Ob sinodah kartuzijanskih priorjev se je spremstvo le-teh ustavljalo v spodnjem samostanu pri kartuzijanskih bratih. Ob teh

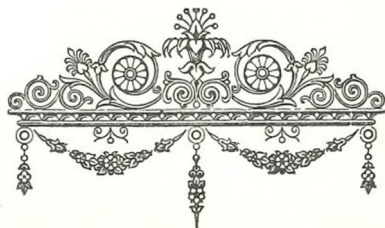

Sklepnik: Kristusova glava, verjetno najden 12.–13. junija 1834 ob čiščenju ruševin iz špitalskega pokopališča, kjer so odkrili sledove cerkvene zgradbe. Leta 1843 so sklepnik vzdignali nad vhod v zakristijo.

priložnostih se je zbralo v Špitaliču poleg redovnih bratov večje število laikov: gostov in potnikov. Bolniki pa so že tako zaradi iskanja zdravniške pomoči prihajali v Hospital. Laiki so morali imeti *ločen bogoslužni prostor*, različen od tukajšnjih redovnih bratov, da jih niso motili pri njihovih skupnih molitvah. Zato je razumljivo, da sta bila v spodnjem samostanu *dva bogoslužna prostora*: sedanja župnijska cerkev in še drug prostor (kapela), ki je propadel.

V sestavku sem navedel le del najdenih predmetov. Tudi nisem našel vseh področij, kjer so pod površino zemlje ohranjeni ostanki srednjeveških zgradb, ker je to mogoče storiti le s priloženim tlorisom zadevnega področja. Izčrpnejše poročilo more prikazati srednjeveški Špitalič še v jasnejši luči.

1. Avg. Stegenšek, Konjiška dekanija. V Mariboru 1909, 107. — 2. Prim. Fr. Minařik, Podatki o zdravstvu v Žički dolini do leta 1782. Zdravstveni vestnik, XXVII, št. 12, 446—454. — Isti: O starejši naravoslovni literaturi v Žički kartuziji. Farmaceutski glasnik. Zagreb, 1958, br. 10, 487—493. — Istega predavanje: Über einige italienische Buchdrucke und einige italiensche Apotheker in Slowenien (16. u. 17. Jahrh.). Atti del. II. congresso internazionale di storia della farmacia. Padova — Venezia 1958. Separatdruck, 1—10. — 3. Stegenšek, n. d., 173. — 4. Stegenšek, n. d., 238. — 5. Fr. Minařik, Pohorske steklarne. Maribor 1966, 65—67. — 6. A. Slomšek, Mnemosynon slavicum. Glanforti (Celovec), 1840, 109. — 7. Vormerkung zum Pfründen- und Kirchen Inventar der Pfarre Maria Spitalitsch vom Jahre 1833 bis (1848). Župnijski arhiv v Špitaliču. — 8. J. Flis, Stavbinski slogi. V Ljubljani, 1885, 49 (12, 13). — 9. Stegenšek, n. d., 227.

Čudovita prisojna lega na vzhodnih obronkih Pohorja je že zgodaj privabila človeka. Nad Pohorskim dvorom leži železnodobna Poštela, a pri Betnavi, Hočah, Razvanju in pri Pohorskem dvoru so našli bogate rimske sledove. Po naselitvi so Slovenci poimenovali Razvanje po antičnih razvalinah.¹

Ko so Nemci pregnali Madžare na vzhod, je nemški cesar podelil grofu Rachwinu 985 obsežna zemljišča pri vasi Razvanju (Razu-uai).² Razvanje je moralo takrat že dalje časa živeti, da je zaslužiло ime vaškega naselja. Pod konec 11. stoletja je bilo to Rachwinovo Razvanje v posesti dravskih krajišnikov Spanheimov in v okviru mlade hočke prazupnije. Verjetno so imeli krajišniki svojo prvo postojanko prav na Pohorskem dvoru. Med 1096 in 1105, ko je imel krajišnik Bernard Spanheim svoje bivališče že v mariborskem gradu na Piramidi, je obljubil, da bo zapustil ob smrti šentpavelskemu samostanu v Labotski dolini na Koroškem med drugim tudi živinorejski dvor (stabularia curtis) v Razvanju — verjetno Betnavo — na levi strani potoka in ostale pol vasi z vsem pripadajočim, s posestmi, podložniki, zemljišči, njivami, gozdovi, travniki in pašniki, pa naj je to obdelano ali neobdelano, ugotovljeno ali neugotovljeno,« a njiv ne v obsegu izmere, marveč po številu dvorcev in mož, ki žive v vasi.« Njegov brat Engelbert II. Spanheim je izročil med 1106 in 1124 istemu samostanu v zameno drugo polovico Razvanja s cerkvijo in dvorom, nedvomno sedanjim Pohorskim dvorom.³ Mihaelova cerkev v Razvanju je morala biti lastniška cerkev, le takšne cerkve je lahko zemljiški gospod podarjeval. V resnici pa šentpavelski samostan ni mogel, niti ni znal uveljaviti svojih posestnih pravic v Razvanju. Bernardove zapuščine 1147 verjetno niti prevzel ni, bivšo Engelbertovo posest pa je oddal v fevd. Svet pri Razvanju in pri Pohorskem dvoru so si sčasoma prisvojili deželni vladarji. V šentpavelskem samostanu so do 15. stoletja še pomnili, da bi moralo biti Razvanje njihovo.⁴

Med 1124 in 1348 se je javljalo enajst Pohorskodvorčanov: Verner I. (1124), Meingot (med 1147 in 1154), Verner II. (od 1164 do časa med 1202 in 1220, de Domo 1164), Pilgrim (1174), Kunigunda (med 1181 in 1204 de castro quod dicitur Hus), Konrad (med 1193 in 1220), Verner III. (1202), Verner IV. (1254 do 1285), Gočalk (1292 do 1298), Rajnpreht (1305 do 1329) in Oton (1329 do 1348).⁵

O njih in o dogajanju na tleh njihove pohorskodvorske gosposčine vemo le malo. Verner I. je bil v tesnih stikih s šentpavelskim

samostanom. Njegovo bivališče se je imenovalo 1124 Haus (Huzi), ki si je to ime zaslužiло kot edino zidano bivališče nad bližnjimi podložniškimi kočami v Hočah in Razvanju. Leta 1146 je patriarh iz Ogleja odstopil dravskemu krajišniku Bernardu Spanheimu in njegovi ženi na osnovi zamenjave med drugimi tudi dve tretjini desetine v hočki prazupniji. »Pravico do takšne desetine so vendarle dedovali še Bernardovi nasledniki v oblasti in tako je dobival štajerski vojvoda po zapisku babenberskega urbarja (pred 1227) iz slivniške in hočke prafare 80 mernikov (modius) pšenice, 420 mernikov rži, 700 mernikov ovsa, 2 tovara (carrada) vina, 2 posodi (redemper) medu, 60 jagnjet in 400 piščet. V mernik je šlo 157,5 litra, v posodo 104,96 litra in v tovoru je bilo 525 litrov.« V količine omenjene desetine so seveda prispevali tudi pohorskodvorski podložniki prav tako kot pri tretji tretjini desetine, ki jo je užival v svoji prazupniji hočki župnik.⁶

Verner II. je prodal okoli 1200 šentpavelskemu samostanu vinograd in kmetijo za tri marke. Sodobnik Vernerja II. je bil Friderik Razvanjski, verjetno oskrbnik knežjega (nekdanj Bernardovega) dela v Razvanju. Ker je užival vladarjeve gorninske vinograde, je moral oddati zato tri tovore vina. Kunigunda iz gradu Haus je prodala istemu samostanu pet kmetij in vinograd v Bresternici za osem mark. Pri tem si je izgovorila pravico, da prodano, razen ene kmetije, do smrti uživa. Konrad je imel od šentpavelskega samostana skupaj z brati v fevdu Apače, Zgornjo in Spodnjo Ročico v Slovenskih goricah. Verner IV. je zgubil 1255 nekaj posesti pri Bohovi (Bochew) zaradi dolga v korist nemškega viteškega reda v Veliki Nedelji in plačal vetrinjskemu samostanu na Koroškem dvanajst mark odškodnine. Leta 1274 je bil med zarotniki proti vojvodi Otakarju II. Přemyslu. Prav ta Otakar II. je dobival kot štajerski vojvoda v Razvanju od treh in pol posesti (nekdanje Bernardovo volilo Šentpavlu) po 1 mernik (modius) pšenice, mernik ovsa, prašiča ali 12 novčičev, 2 kruha, pišče, kokoš in 20 jajc, njegov oskrbnik v Mariboru pa po 1 merico pšenice, 5 meric ovsa in 24 novčičev. Nad Pohorskim dvorom je prejel 1296 žički samostan od Konjiških štiri posesti pri gradišču Kozji rep (Kozerep) in jih še imel sredi 15. stoletja. Gočalk je dal 1298 Šetarovo Ptujskim. Njegov sodobnik je bil 1297 Vulfin Razvanjski.⁷

Rajnpreht Pohorskodvorski in Mariborski je prodal 1308 Ulriku Walseeju v Voličini dvor z 19 kmetijami. Ob Rajnprehtu se Raz-

vanjski niso več omenjali, pač pa od 1338 Betnavski. Leta 1314 je Rajnpreht odšel na romanje v Rim in Jeruzalem. Ženi in sinu je zapisal 1329 s privolitvijo kneza Pohorski dvor (Häusel am Pacher). Čutil se je torej že bolj za vladarjevega kot pa šentpavelskega vazala. Oton, verjetno Rajnprehtov sin, je zapisal 1331 svoji ženi vas Razvanje in nekaj posesti pri Pohorskem dvoru (vest). Samo pohorskodvorsko gosposčino si je prisvojil v Otonovem času Ulrik Walsee. Leta 1348 je pridobil Ulrik od Otona z zamenjavo še nekaj posesti nad Pohorskim dvorom. Kar je ostalo Otonu in njegovi ženi, to je imel

župnika, ki pa jim je pobegnil. Pred Turki naj bi pravočasno opozarjala stražna grmada nad Pohorskim dvorom. Po turškem pohodu 1483 so obnovili župnišče, vendar 1487 oglejski vizitator v njem zaradi mrčesa ni dobro prenočil.¹¹ Leta 1497 je zastavil Stubenberg pohorskodvorsko gosposčino oskrbniku (Janezu Gesslu).¹²

Za leto 1527 je ohranjen pohorskodvorski urbar. V gosposčini je bilo takrat 15 podložnih gospodarstev (dvor, 4 dvojne kmetije, 7 kmetij, dvojni domec in 2 domca) v Razvanju, 25 (2 kmetiji z domcem, 22 kmetij, dvojni domec) v Bohovi, 16 (pristava, kmetija s

Apaze

Zg. Ročica

Sp. Ročica

Bresernica

Limbuš Maribor

Malje

Voličina Šetarova

Betrava

Požela

Razvanje Bohova

„Kozji rep“

Pohorski dvor

Sp. Hoče

Zg. Hoče

Dobrovoce

Ptuj

Velika Nedelja

1359 maribonski grad na Piramidi: 31 kmetij na Pohorju, 3 in pol kmetije, 4 domce in 2 mlina pri Razvanju ter 2 kmetiji in mlin pri Hočah.⁸

Walseeji (Ulrik, Friderik 1352, Eberhard VIII. 1362) so le kratko imeli v posesti Pohorski dvor. Že 1363 ga je dedoval kot dežel-noknežji fevd Hartnid V. Ptujski skupno z zaščito nad hočko faro in veliko desetino na zgornjem Dravskem polju. Ptujski so dokupili za gosposčino 1416 dvor med Pohorskim dvorom in Razvanjem od Fuchsbergerjeve in 1433 nekaj posesti od Nikolaja Slovenjgraškega.⁹

Leta 1438 so Ptujске nasledili sorodni Stubenbergi. Takrat je obsegala pohorskodvorska gosposčina župe Hoče, Razvanje in Bohovo. Grad (slos 1463) je bil sedež deželskega sodišča.¹⁰ Proti koncu 15. stoletja (1472, 1475, 1477, 1483, 1493 in 1494) so se podili po gosposčini Turki. Leta 1477 so ulovili hočkega

3 domci, 4 kmetije, polovična kmetija, trojni domec, 2 dvojna domca, domec z mlinom, 5 domcev) v Spodnjih Hočah, 6 (kmetija z mlinom, 5 kmetij) gospodarstev v Dobrovcih (Hartl) ter 6 pravnih in 9 gorninskih vinogradov. V Spodnjih Hočah so med pohorskodvorskimi podložniki močno prevladovala revnejše posesti (domci). Nekateri priimki kažejo na razširjene obrti v Razvanju (Weber, Schneider, tesar Krejač, Satler) in Spodnjih Hočah (tesar, Wagner, Hafner). V Bohovi obrtniških priimkov ni bilo, pač pa se je tu pisalo kar sedem družin Esih in pet družin Marčič.

Kmetija v Razvanju in Bohovi je dajala približno 1 goldinar, 3 kure in 30 jajc, v Spodnjih Hočah 4 posode (schafl) pšenice, 5 posod ovsa, 5 kur, 10 jajc in v Dobrovcih 9 posod rži, 6 posod ovsa, 3 kure in 15 jajc. Domci so dajali le denar, kure in jajca. Pravdno vino je oddajal posameznik do 11

računskih veder (redemper), gornine pa do 9 vodnih veder in pri vsakem vedru pol novčiča.

Skupno je dobila gosposčina blizu 53 goldinarjev (vrednost okoli 130 hl vina), 21 posod pšenice, 54 posod rži, 63 posod ovs, korec kostanja, 179 kur, 4 kopune, 1585 jajc, 172 vodnih veder pravnega in 48 vodnih veder gorninskega vina. Ker je bilo troje posod enako graškemu četrtu, je posoda merila 26,24 litra. Za računsko vedro so se računala 4 vodna vedra in za vodno vedro 12 namiznih četrtov. V vodno vedro bi zlili sedaj blizu 15,75 litra.¹³

Leta 1542 je bilo treba izdelati premoženjski popis kot prijavo za davčno osnovo. Pri tem popisu niso več omenili sicer že deset let starih strahot, ko so se tudi po pohorskodvorsk gosposčini razlile Sulejmanove turške množice. Grad so ocenili s 300 goldinarji, gozdove (tudi v Burgstall-Poštela), ribolov in deželsko sodstvo s 100 goldinarji, lov in nižje sodstvo s 30 goldinarji. Gosposčina je imela 69 podložnih gospodarstev in 25 vinogradov, od tega so uživali podložniki mariborske gosposčine na Piramidi 8 vinogradov v gornini. Vinograde so ocenili s 4 do 20 goldinarji. Ostalo bistveno vsebino prikazujeta naslednji tabeli:

	Število družin	Ocenitev podlož. nepremičnin v gold.							Koristniki vinogradov	Mlini
		-5	-10	-15	-20	-25	-30	-35		
Razvanje	19	6	4	7		1		1	5	
Bohova	24	2	11	6	3	1	1		3	
Spodnje Hoče . .	17	8	2	6		1			9	2
Dobrovce	9	2	7							
	69	18	24	19	3	3	1	1	17	2

	Konji				Govedo				Svinje			Koze			Ovce		Osebenjki	Kočari	Kmetje srednji	Kmetje veliki
	1	2	3	4	0	-5	-10	-15	-20	0	-5	-10	-5	-10	-15					
Razvanje	4	2			4	9	5		1	5	9	5	1				2	5	10	2
Bohova	4	7	2	1	2	5	10	6	1	4	14	6					2	1	10	11
Sp. Hoče	3	2	1		3	9	3	2		6	7	4				1	2	4	8	3
Dobrovce		5	2		1	1	5	2		2	4	3		3	1		1		5	3
	11	16	5	1	10	24	23	10	2	17	34	18	1	3	1	1	7	10	33	19

V Razvanju je imel 15 družin še Meljski dvor, Štatenberg 2 družini in limbuški župnik 2 pušči, v Bohovi še Velika Nedelja 4 družine, v Spodnjih Hočah še domači župnik 10 družin, žički samostan 9 in vetrinjski samostan 5 družin, v Dobrovcih pa mariborski grad na Piramidi 5 družin in Velika Nedelja 2 družini. Po Pohorju nad Pohorskim dvorom je bilo 32 družin mariborskega gradu na Piramidi.

Pohorskodvorski podložniki so se, po tej imenjski cenitvi sodeč, ukvarjali na veliko z živinorejo. Kar polovica podložnih družin je imela vsaj po enega konja, največ v Dobrovcih in Bohovi. Le ena sedmina družin je bila brez govedi in še to so bili skoraj sami osebenjki. Svinjereja je bila šibkejša od govedoreje, koze in ovce pa je vzdrževalo le šest družin.

Po gospodarski moči so bili pohorskodvorski podložniki precej razslojeni. Desetina podložnih družin je bila osebenjska, sedmina kočarska (z manj kot tremi vprežnimi živalmi), polovica srednjekmečka in dve sedmini velikokmečki (z vsaj sedem glav vprežne živine).

Celotna davčna osnova pohorskodvorske gosposčine je nanesele le dobrih 30 funtov.¹⁴

Po popisu 1542 so vesti o Pohorskem dvoru skromnejše. Znanih je le nekaj njegovih oskrbnikov: Klement Wellzer, 1566, Vid Heinecker, 1573 do 1581, in luteran Pavel Tiburcij Heinecker, 1581 do 1594. Slednji je imel gosposčino v zastavi. Kmalu po začetku 17. stoletja je začela gosposčina prehajati v posest Tattenbachov. Ti so segali po njej že med leti 1615 in 1619, povsem pa so se je polastili 1636, ko jim je odstopil svoj delež še Franc Stubenberg. Zadnji Stubenbergi so se za slovo od pohorskodvorske gosposčine še prepirali 1580 z ljubljanskim škofom zaradi zaščite nad hočko cerkvijo, 1625 z vetrinjskimi menihi zaradi valjarne koc v Hočah. Leta 1635 so še doživeli kmečki upor, ko so podložniki obvladali za kratek čas tudi Pohorski dvor.¹⁵

OPOMBE

1. S. Pahič, Maribor v prazgodovini, ČZN XXXIX, 1968. — S. Pahič, Maribor v antiki, ČZN XLI, 1970. — 2. Fr. Kos, Gradivo II, 1906, št. 487. — 3. Fr. Kos, Gradivo III, 1911, št. 403. — Fr. Kos, Gradivo IV, 1915, št. 22. — 4. B. Schroll, Lehenverzeichnisse des Benedictiner-Stiftes St. Paul in Kärnten, Archiv für öster-

reichische Geschichte XXXIV, I/19. — 5. Fr. Kos, Gradivo IV, št. 82, 246, 470, 476, 545, 648, 654, 851, 855. — Fr. Kos, Gradivo V, 1928, št. 42. — J. Zahn, Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark III, 1903, 155. — J. Wichner, Geschichte des Benediktiner-Stiftes Admont II, 414. — B. Schroll, Urkundenbuch des Benedictiner-Stiftes St. Paul in Kärnten, FRA XXXIX, 1876, št. 141. — H. Pirchegger, Die Untersteiermark, 1962, 96, 117. — 6. Fr. Kos, Gradivo IV, št. 82. — J. Koropec, Ob urbarju gosposčine Slivnice pri Mariboru iz leta 1608, ZČ XIX—XX, 1965—1966, 235—236. 7. A. Dopsch, Die landesfürstlichen Gesamturbare der Steiermark, 1910, 25, 100 — Fr. Kos, Gradivo IV, št. 654, 851, 855. — J. Zahn, Urkundenbuch III, 155. 162. — A. Muchar, Geschichte des Herzogthums Steyermark V, 1850, 361; VI, 1859, 109, 121. — H. Pirchegger, Die Untersteiermark, 96, 134. — 8. J. Loserth, Das Archiv des Hauses Stubenberg, Beiträge XXXVII, 1914, 91/64, 68; 92/73; 93/98; 96/32, 33. — H. Pirchegger, Die Herrschaft Marburg, ZHVS XLIII, 1952, 26. — H. Pirchegger, Die Untersteiermark, 105, 117. — W. Levec, Pettau Studien I, Mittheilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien XXVIII, 1898, 174. — 9. H. Pirchegger, Die Untersteiermark, 117. — J. Zahn, Ortsnamenbuch der Steiermark im Mittelalter, 1893, 256. — J. Loserth, Das Archiv des Hauses Stubenberg, Beiträge XXXVII, 1914, 90/55; 93/94; 97/40, 45. — 10. H. Pirchegger, Die

Untersteiermark, 117. — 117. — 11. Fr. Ilwof, Die Einfälle der Osmanen, MHVS XI, 1862, 202—211. — A. Klein, Zur Geschichte der Türkeneinfälle, ZHVS XIX, 1925, 112—116. — Die Reisetagebücher des Paolo Santonino, 1947, 166—167. — 12. Listina 9585, Šda (Štajerski deželni arhiv v Gradcu). — 13. Pohorskodvorski urbar 1527, Archiv Stubenberg 37 a/255 b, Šda. — R. Baravalle, Zur Geschichte der steirischen Masse II, ZHVS XXX, 1936, 141. — 14. A. Steinwenter, Suleiman II. vor Marburg 1532., Jahresbericht des k. k. Staats-Gymnasiums in Marburg, 1887, 11. — Imenjske cenitve: Pohorski dvor 43/634; Štatenberg-Auersberg 3/19; Mariborski grad na Piramidi — Graben 11/136; Hočka župnija 19/259; Limbuška župnija 22/283; Melje-Pützn 29/433; Velika Nedejlja 35/519; Vetrinj, Šda. — Wl. Levec, Pettau Studien III, Mittheilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien XXXV, 1905, 175. — 15. Listine Haus am Bacher za leta 1566, 1573, 1574 in 1591, Šda. — I. Orožen, Das Bisthum und die Diözese Lavant I, 1875, 322, 332, 333. — Imenjska prijava (Güлтаufsandung) Pohorski dvor, Šda. — H. Pirchegger, Die Untersteiermark, 117. — A. Kapper, Mittheilungen aus dem k. k. Statthaltereiarhive zu Graz, Beiträge XXX, 1902, 140. — Register k arhivu Viktring c. 40/št. 395, Koroški deželni arhiv v Celovcu. — Fr. Krones, Ergebnisse einer archivalischen Reise nach Linz Beiträge XXXI, 1901, 160.

Filip Viljem Hörnigk se je rodil 23. januarja 1640 v Frankfurtu ob Maini.¹ Njegov oče Ludvik se je preselil leta 1650 v Mainz, kjer je postal telesni zdravnik tamkajšnjega volilnega kneza Janeza Filipa pl. Schönborna. Obenem je bil dekan medicinske fakultete. Mladi Filip Viljem je študiral v Mainzu in Ingolstadt pravne vede ter končal študije leta 1661 s posebnim spisom in disputacijo. V tej dobi se je seznanil tudi s kameralistom (merkantilistom) Janezom Joahimom Becherjem (1635—1682), ki je študiral na medicinski fakulteti v Mainzu in se leta 1662 poročil z Hörnigkovo sestro Marijo Veroniko.²

Ko je prišel škof Krištof de Royas y Spinola, vodilni diplomat cesarja Leopolda I., po opravkih tudi na dvor volilnega kneza v Mainzu in je spoznal mladega Hörnigka, njegovo izobraženost ter temeljito zgodovinsko in pravno znanje, si ga je izbral za tajnika in ga vzel s seboj na Dunaj. Tudi Royas je bil vnet zagovornik merkantilističnih idej, ki so se tedaj širile z zahoda v nemške in avstrijske dežele, kjer so dobile posebno obliko t. i. kameralizma.³ Na njegovo pobudo je prišel tudi Becher na Dunaj. Tedaj je ravno dokončeval prvi glavni spis o teoriji merkantilizma »Politični diskurz o pravih vzrokih za povzdigo in nazadovanje mest, dežel in držav«. Postal je član komerčnega kolegija, ki naj bi v praksi uveljavil nove oblike gospodarstva.

Cesar Leopold I. je preskrbel leta 1667 Royas-Spinolu, tedaj naslovnemu kninskemu škofu, bogato župnijo Hartberg na Spodnjem Štajerskem. Ker pa je bil Royas-Spinola zaradi diplomatskih poslanstev pogosto odsoten, je postavil tajnika Hörnigka za svojega pooblaščenca »in temporalibus«, ne le v osebnih škofovih zadevah, marveč tudi v vodstvu župnijskega gospodarstva ter pripadajočega zemljiškega gospostva. O tem pričajo ohranjeni inventarji podložnikov, nov urbar in obsežna kopalna knjiga, v katero je Hörnigk prepisal številne listine od 1310 do 1667, ki bi se sicer izgubile. Bivanje in delovanje v Hartbergu je dalo Hörnigku priložnost, da dodobra spozna ne samo Vzhodno Štajersko. Večkrat je potoval od tod v Gradec in zlasti na Dunaj, kjer se je tedaj uveljavljal njegov svak Becher. Z merkantilističnimi načrti je bilo povezano tudi najobsežnejše potovanje, na katero se je odpravil Hörnigk v drugi polovici leta 1673. Vedlo ga je skoraj prek vse tedanje Avstrije. Na Becherjevo prošnjo je namreč škof Royas-Spinola spomladi predložil Leopoldu I. nov načrt za obdavčenje: 5 % obrtni davek na vse rokodelsko blago,

ki bi ga plačal kupec. Dotlej so bili rokodelski izdelki oproščeni davkov, medtem ko so kmetje imeli velika davčna bremena. Becher je nameraval primerno reorganizirati cehe in razširiti cehovstvo tudi na podeželske obrtnike. Vladar se je zanimal za predlog in želel dobiti za preračunanje davka potrebno obrtno statistiko. To nalogo so poverili Hörnigku. Namen potovanja pa naj bi ostal taen. Saj je šlo za to, da popiše obrti vseh mest in trgov (število mojstrov in pomočnikov vsake panoge obrti) v Avstriji in s tem ugotovi davčno osnovo, ne da bi to opazili prizadeti. Komerčni kolegij je dal 17. julija 1673 Hörnigku potrebna navodila.

Najprej se je odpravil na Šlesko, ki je spadala tedaj še k Avstriji. Odtod je potoval v sosedne dele Češke in Moravske. Potem je ubral pot v Notranjo Avstrijo, s tem tudi v slovenske dežele, šele nato je prišel v Gornjo in Spodnjo Avstrijo južno od Donave. Ob koncu leta 1673 je želel pregledati še tiste dele Češke in Moravske, ki jih prej ni obiskal, toda pri mestu Třebová-Moravská so ga prijeli, češ da vohuni, ter so ga spustili šele na ukaz moravskega deželnega glavarja. Tako je ostalo Hörnigkovo informativno potovanje nepopolno. Obiskal je 92 mest in 16 trgov, med njimi Celje, Konjice, Kranj, Ljubljano, Maribor, Ptuj, Slov. Bistrico, Škofjo Loko in Tržič. Hörnigkovi zapiski so se deloma ohranili v Becherjevi zapuščini v rokopisu »Varia Becheri II.« v vseučilišni knjižnici v Rostocku (NDR).

Marca 1676 je Hörnigk zapustil Hartberg, potoval s svakom Becherjem prek Nemčije do Kölna, potem pa spremljal škofa Royas-Spinola najprej v Rim, odtod pa na razne nemške knežje dvore. Na tem potovanju je spoznal znamenitega filozofa in polihistorja Leibniza, s katerim si je odslej živahno dopisoval. Zaradi kuge, ki je izbruhnila leta 1679 v Nemčiji, je škof Royas-Spinola prekinil svojo diplomatsko dejavnost, Hörnigk pa je postal tajnik avstrijskega poslanika Janeza Filipa grofa Lamberga v Berlinu. Leto pozneje mu je ponudil dunajski dvorni vojni svet službo cesarskega rezidenta pri Visoki porti v Stambulu, pa jo je odklonil. Po zgledu Leibniza in deloma na pobudo grofa Lamberga je Hörnigk sestavil in anonimno izdal več političnih letakov, ki so predočevali gospodarsko in politično izkoriščanje nemških dežel po Francozih tedanje dobe. Leta 1682 se je preselil z Lambergom v Dresden.

Naslednje leto so Osmani drugič oblegali Dunaj. Tedaj se je izkazala bridka resnica,

da je obramba države, ki nima razvitega gospodarstva, težavna. Zato je imel Hörnigk za svojo dolžnost, da po zmagi nad Turki napiše knjigo, ki naj vzdrami lene, zanikrne in gospodarsko zaostale Avstrijce, da store državo neodvisno od inozemstva ter razvijejo in smotrno goje lastno narodno gospodarstvo. Brez navedbe pisca, kraja tiska in založnika je izšla leta 1684 Hörnigkova knjiga »Avstrija čez vse, ako le hoče« (Österreich über alles, wenn es nur will), tj. dobrohoten predlog, kako bi dvignili z dobro vodenim gospodarstvom cesarske dedne dežele nad vse druge evropske države ter dosegli njihovo neodvisnost. Pisec si ni dosti obetal od svojih pobud in je sklenil svoje delo z značilnimi verzi, ki utegnejo še danes prepogosto veljati ob predlogih gospodarskih reform:

»Cantantur haec, clamantur haec
dicuntur, audiuntur
scribuntur haec, leguntur haec
et lecta negliguntur«

Hörnigkova knjiga pa je imela izredno življenjsko moč. Postala je najbolj znano in razširjeno narodno- in državnogospodarsko delo svoje dobe, po katerem so segali eno stoletje vsi, ki so se ukvarjali z državno upravo. V

zapuščinskih inventarjih plemstva in inteligence iz 17. in 18. stoletja v Arhivu Slovenije v Ljubljani se omenja precej pogosto že prva izdaja omenjenega Hörnigkovega dela, ki je izšla še anonimno.⁴ Doživelo je 16 izdaj. Zadnjo je priredil l. 1784 Benedikt Fr. Hermann pod naslovom »Horneka pripombe o avstrijski državni ekonomiji«.

Ko je postal grof Lamberg knezoškof v Passauu, se je preselil tudi Hörnigk tja in deloval do svoje smrti (24. oktobra 1714) kot tajni svetnik in arhivar še pod Lambergovim naslednikom Rajmundom Ferdinandom grofom Rabatta. Še v zadnjih letih svojega življenja se je zanimal za državoznanstvo. O tem priča ohranjeni rokopis »O državi«, ki močno temelji na delih Nizozemca Grotiusa in Nemca Pufendorfa.

Hörnigkova statistika iz leta 1673 je najbrž najstarejši ohranjeni popis rokodelcev v slovenskih mestih in trgih. V svojem poročilu pravilno trdi, da se ravna število mesarjev, pekov, krojačev in čevljarjev po populaciji. Cehi niso bili preveč zasedeni. Manjkalo je pomočnikov. Ni pa izključeno, da Hörnigku niso postregli s pravilnimi navedbami. Kjer niso označeni brivci, so opravljali to obrt padarji in ranocelniki. Posebno značilna je krepko razvita kovaška obrt v Trzinu.

Podrobni podatki obstajajo za naslednje kraje:

m = mojstri, p = pomočniki

	Celje		Konjice		Maribor		Slov. Bistrica		Trzin	
	m	p	m	p	m	p	m	p	m	p
barvarji	1	0	1	0	1	2	1	0	1	0
brivci	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—
čevljarji	9	4	4	2	6	6	5	4	7	0
jermenarji	2	1	1	1	3	1	1	0	—	—
juvelirji	—	—	—	—	1	0	—	—	—	—
kamnoseki	1	0	—	—	—	—	—	—	—	—
kiparji	1	0	—	—	—	—	—	—	—	—
kleparji	1	0	—	—	—	—	—	—	—	—
ključavničarji	3	1	—	—	4	4	3	1	1	0
klobučarji	7	3	2	0	3	3	3	1	—	—
kolarji	1	0	—	—	3	3	1	0	—	—
kositrarji	1	0	—	—	2	1	—	—	—	—
kotlarji	1	0	—	—	1	0	—	—	1	3
kovači	2	1	2	0	5	7	4	0	15	100
krojači	4	1	4	0	6	5	5	0	10	0
krznarji	3	0	1	0	1	0	1	0	—	—
lectarji	1	0	—	—	2	0	—	—	—	—
lekarnarji	1	1	—	—	1	1	—	—	—	—
lončarji	6	1	4	3	3	3	3	3	—	—
mečarji	1	0	—	—	—	—	—	—	—	—
mesarji	5	1	2	1	9	11	4	4	6	0
mizarji	4	2	2	1	4	4	—	—	1	0
nožarji	1	0	—	—	2	0	—	—	—	—
oblesarji	—	—	—	—	1	0	—	—	—	—
ostrogarji	1	0	—	—	1	1	1	0	—	—

	Celje		Konjice		Maribor		Slov. Bistrica		Trzin	
	m	p	m	p	m	p	m	p	m	p
padarji	—	—	1	1	—	—	1	0	1	0
pasarji	1	0	—	—	—	—	1	0	—	—
peki	6	0	—	—	9	18	2	0	6	0
puškarji	1	0	—	—	1	2	—	—	—	—
ranocelniki	1	1	—	—	2	6	—	—	—	—
sedlarji	1	0	—	—	1	1	1	0	—	—
sodarji	3	1	—	—	5	5	3	0	—	—
steklarji	1	0	1	1	1	1	—	—	—	—
strojarji	1	0	2	1	3	6	1	0	—	—
strugarji	1	2	—	—	1	1	—	—	—	—
tesarji	—	—	—	—	2	0	—	—	—	—
tkalci	4	1	4	0	3	0	—	—	40	0
usnjarji	5	1	3	2	9	5	4	3	30	0
vrvarji	3	0	2	0	2	1	—	—	—	—
vrvičarji	2	0	—	—	2	1	—	—	—	—
zidarji	3	0	1	1	3	0	—	—	1	0
zlatarji	1	0	—	—	1	0	—	—	—	—
	92	23	37	14	104	99	45	16	120	103

Žal samo sumarične podatke ima rokopis za naslednja mesta:

	m	p		m	p
Kranj	127	47	od tega:		
			klobučarjev	15	17
			kovačev	30	30
Ljubljana	239	158	od tega:		
			klobučarjev	12	25
			krznarjev	14	5
			tkalcev	20	20
			zlatarjev	9	4
Ptuj	121	259			
Škofja Loka	95	30	od tega:		
			kovačev	12	12
Za primerjavo navajam še					
Beljak	140	75			
Celovec	194	130			

OPOMBE

1. H. Gerstenberg, Philipp Wilhelm v. Hörnigk, Jahrbücher f. Nationalökonomie und Statistik 133. Bd. Jena 1930, 813—871; Fr. Posch, Philipp von Hörnigk, Werdejahre und österr.-steirische Beziehungen, MIÖG 61 (1953) 335—358. — 2. H. Hassinger, Johann Joachim Becher 1635—1682. Ein Beitrag zur Geschichte des Merkantilismus. Veröffentlichungen der Kommission f.

neuere Geschichte Österreichs 38. Wien 1951. — 3. L. Sommer, Die österreichischen Kameralisten in dogmengeschichtlicher Darstellung II., Studien zur Sozial-, Wirtschafts- und Verwaltungsgeschichte, herausgegeben von Dr. Karl Grünberg XIII., Wien 1925; A. Tautscher, Geschichte der Volkswirtschaftslehre, Wien 1950, zl. 24 sl. — 4. Prim. J. Šorn, Trst in njegovo neposredno zaledje v prvih treh desetletjih XVIII. stoletja, Kronika VII (1959), 159.

Pismo se glasi:

»Slavno Opravništvo Slovenskega Gospodarja v Mariboru.

Podpisani se zahvaljujem za izkazano dobroto, zato ker sem jes ne iz Štajerske Dežele in se še le zaufate in me za vrednega spoznate, da mi večkrat Slov. Gosp. na vero, i redno pošiljate, nežalujem za tote krajcare kaj me košta toti list, neg sklenol sem dabom za naprej vselej veren naročnik i plačnik ostal. Kajti spoznal sem, da brez branja dobrega častnika je kmečki Človek tudi nič ne vreden.

Zdaj želim mojo dolžnost spolniti. pošiljam vam za letošnjega pol leta dolžno naročnino 1 f 50 kr. za tem pa tudi za prihodnje leto 1 f 50. teda vse skup 3 gold. ostali 1 f 50. bom tudi opraveč času poslal. Prosim ako je mogoče mi naznaniti, koliko je naročnikov Gospodarjevi, prinas na *Prekmurskem*.

Bistritz 20/12. 876.

Spoštovanjem
Jožef Gábor«

Ko človek prebere to zanimivo pismo, se mu pozornost obrne na dve stvari. Najprej: Če je Slovenski gospodar že imel naročnike v Prekmurju, je gotovo posvetil nekaj pozornosti tudi prekmurskim razmeram. Kaj je torej v tisti dobi poročal o njih? — Potem: Kako to, da je ta bistriški kmet napisal svoje pismo v tako lepi slovenščini s prizvokom štajerskega slovenskega narečja in s slovenskim črkopisom — ne pa z madžarskim?

1. KAJ JE SLOVENSKI GOSPODAR V TISTI DOBI POROČAL O PREKMURJU

Tednik Slovenski gospodar je začel izhajati leta 1867. Od leta 1872 je prinašal tudi novice iz Prekmurja. Pisec »Od Radgone« dne 7. februarja 1872 javlja: »Nad sedem ur globoko sega ondi naš narod, zdrav in krepek še je, — a v revšini in sužnosti zdihuje. Nosi še jarem tlake, leži v sponah krog in krog mrgolečega židovstva... Morebiti bo tudi v te kraje posvetila zora lepših časov? Dozdaj se je tiščala v šole magjarščina, celo slovenske knjige so bile tiskane z magjarskim pravopisom. Tako je bil narodu vir slovenske književnosti zaprt, ker je brati ni znal. Še le preteklega leta so postavili nekteri rodoljubje šolske knjige na naš pravopis, (med njimi imenujem gospoda Murkoviča v Belotincih), in te knjige je izdalo društvo sv. Štefana v Pešti, društvo, ki lepo in pravično za izobraževanje vseh narodov ogrskega kraljestva skerbi. Trudijo se zdaj nekteri gospodje, vzlasti duhovni, vpeljati te knjige v šolo, in pričakovati bi bilo, da vsak omikanec

to prizadetke hvali in podpira. A žalibog — ni taka! Nekteri res mislijo, da Slovenec ni človek, ampak druga stvar, na svet postavljena v službo in čast ošabnih Magjarov. Sam glasoviti Deák je izrekel, da je »naravna potreba, vsak narod v svojem jeziku učiti, in da brez tega pogoja ni napredka ne omike«; vsaj to tudi vsak dolgokitast Kitajec in vsak Hontot sprevidi in vé. Le marsiktera butica odpadnikov magjaronov tega noče zapopasti, in divja kakor brezvesten norec zoper lastno mater, tako zoper svoj narod. Ljudje te baže kričijo zoper slovenske knjige, psujejo vrle narodnjake »panslaviste«, in napenjajo vse moči, da bi blago njihovo prizadetje vničili. Fej čez tako abotnost, nespamet in hudobijo! Upajmo, da bodo ogrski Slovenci kmalu svoje pravice zadobili. Bog jim vzbudi več blagih, nesebičnih, pogumnih rodoljubov, in potem ne bo več Mura med njimi in nami — kitajski zid! Do tačas darujmo svojim zatrtim bratom vsaj svoje prisrčno sočutje!«¹²

Janez Murkovič je bil v tem času učitelj v Beltincih (1862—78)¹³ pri narodno zavednem župniku Marku Žižku. Leta 1871 je izšel drugi natis Abecednika, ki ga je pripravil Murkovič v slovenskem pravopisu in bolj v slovenskem jeziku kot v prekmurščini. Istega leta so tudi Perve knjige — čtenýá izšle v drugem natisu na isti način pripravljene kot Abecednik. Napadi na Murkoviča so bili obenem naperjeni proti župniku Žižku, ker je beltinska šola bila verska in zato njen glavni predstojnik župnik, ki odgovarja za to, kakšne knjige so v uporabi pri pouku in če so prave. Gledano iz Budimpešte, so bile prave, saj jih je natisnilo Društvo sv. Štefana, gledano z očmi domačih madžaronov pa ne. Zato je nastala gonja proti obema, proti Žižku in Murkoviču. Žižek je iskal v tem trpljenju podpore in tolažbe pri svoji sobratih na desni strani Mure, celo v Mariboru. Kdaj je to bilo, izvemo iz Slovenskega gospodarja, ko poroča dne 2. maja 1872 o letnem zboru »Katoliškega tiskovnega društva« v Mariboru, ki je bil dne 29. aprila 1872, naslednje: »Pričujočih je bilo kakih 48 društvenikov, skoro samih narodnih duhovnikov, nekoliko poštenih kmetov in par zmed gosposkih ali olikanih Slovencev. Srčno nas je veselilo videti pri zboru zastopnika ubogih prekmurskih ali ogerskih Slovencev, ki je prišel tolažbe iskati pri sorodnih slovenskih bratih na Štajerskem.«¹⁴

Dne 20. junija 1872 je pisec »od Radgone« poslal Slov. gospodarju obširnejše poročilo o volitvah v soboškem okraju, ki so bile 17. junija 1872. »Različne so volitve na Ogrskem od naših v tem, da ne pošlje vsaka vas enega volilnega moža, ampak da grejo voliti vsi možje, ki imajo najmanj šest plugov zemlje

posestva. Izmed 150 čisto slovenskih vasi na Ogrskem spada jih (razen par nemških) sto in pet ali šest v okraj sobotski županiji železnogradske. Nad 2400 je v tem okraju volilcev izmed 40.000 prebivalcev. Blizu 400, ki so je volili pred tremi leti, se jih je letos izbrisalo. Stojijo si v tem okraju nasproti privrženci vladne Deákove, in tako imenovane leve stranke, ktera je nasprotnica sedanje vlade. Pred tremi leti zmagali so 'levičnjaki', ki so izvolili odvetnika Berketa v Soboti. Vse sile napeli so tedaj letos Deákovci, da bi izpodrinili Berketa, in postavili na njegovo mesto za poslanca grofa Caparija (tako; pravilno je: Szápáry Géza). Ne nahajajo se nikjer na Slovenskem luterani, razen tukaj v sobotskem okraju; pravilo se mi je, da jih je v četririh farah blizu 14.000. Ti so v obče strastni privrženci leve stranke, toda iz edinega vzroka, ker je odvetnik Berke, ki se drži levičnjakov, tudi luteran. Ne politično stališče in prepričanje, marveč vera loči tedaj ljudi iste narodnosti v dve stranki. Zatorej pa je tudi volitva tukaj strastnejša od drugih. Že par nedelj prej sta lovila grof Capari in Berke zase glasove kmetov s pomočjo svojih 'kortešov' in dobrega vinca po vseh farah in 'golibah' (krčmah). Obilno je bilo slišati 'éljen' klincev, hvalisanja, psovanja in grdenja; sila se je boba zmlatilo in otrobov zvezalo — na čast velike Madžarije; celo tepežev ni manjkalo. Na dan volitev so prihajali v Soboto proti deseti uri vozovi iz vseh strani, okrašeni, z zastavami in napisi Szápáry ali Berke. Igralo je šest godb. Red je delalo 40 dragonarjev iz Maribora. Volitve so se začele ob 11. uri in trajale še vso noč. Vas za vasjo je volila. Volitve so trajale 17 ur. Volivci so dobili zastoj jesti in piti. Izid volitev je bil znan v torek, 18. junija. Izvoljen je bil grof Szápáry Géza z večino 400 glasov. Godbe so zaigrale, dvignil se je tisočeri krik »éljen« in berketovci so hitro izginili. »Toda pri naših bratih na Ogrskem — nadaljuje pisec članka — vse duhovnike, učitelje, uradnike in druge, ki bi se v djanji Slovenci kazali, in za povzdigo narodne omike srce imele, vse skup lehko na prste ene roke prešteješ; in zaradi tega je narode oni tako zaostal, da še ne vé, kaj so volitve, in toraj poslanca voli izmed svojih nasprotnikov; kajti bivši poslanec Berke je tako malo za Slovence maral, kakor bo grof Capari — sta oba debela Madjarona! Sicer se sme letošnja volitev imenovati zato bolja, ker je Capari vsaj konservativen in pošten katoličan. A upajmo, da bo čez tri leta stopil na noge narod, in izvolil moža iz svoje sredine, Slovenca po omiki, po zvestobi, po srcu, ki se bo revnih — zgubljenih bratov usmilil, in za nje v Pešti povzignil krepek glas.«¹⁵

V devetem letniku Slovenskega gospodarja (1875) je Jakob Gomilšak priobčil daljši članek »Luč krščanstva pri panonskih Slovencih.«¹⁶ Pripoveduje o političnem in verskem življenju pri panonskih Slovencih v devetem stoletju: o Pribinu, Koclju, o deležu salzburških nadškofov pri pokristjanjenju Slovencev v Panoniji ter o sv. Cirilu in Metodu. O obsegu »Privinove vojvodine« pravi: »Ta nova vojvodina je obsegala vso sedanjo veliko županijo Zalavarsko, velik del železnogradske, del vešprinske in somočke na Ogrskem, pa dalje tudi gotovo prelepe pokrajine slovensko-štajerske med Muro in Dravo blizu do Maribora, tj. do gorotanske meje.«¹⁷ Prihod Madžarov je imel hude posledice za Slovence v Panoniji. »Le malo število panonskih Slovencev med Muro in Dravo, ter kakih 50.000 na sedanjem Ogrskem ohranilo je življenje, vero in domovino, dasi so tudi tukaj Madžari večkrat plenili in razbijali. --- Na mestu, kjer je stal slavni Salavar, najdeš zdaj le pustino in nekaj razdrobljenih kamnov. Pred dvema letoma ondi potovaje (torej leta 1873), obiskal sem ta kraj, poljubil drago sveto zemljo in se razplakal, premišljevalje bridko usodo pokojnih praočetov — in tudi sedanjih raztresenih bratov Slovencev.«¹⁸

Ta Gomilšakov članek je veliko dajal premurskim naročnikom Slovenskega gospodarja. S toplimi besedami jim je razgrnil tako lepo preteklost njihovih prednikov v Panoniji v devetem stoletju. Taki članki so zbužali in poživljali narodno zavest pri bralcih.

Dne 17. junija 1875 je Slov. gospodar priobčil članek dopisnika »od ogrsko-štajerske meje«, ki poroča: »Prihodnji mesec se bodo vršile na Ogrskem volitve v deželni zbor. Živahno gibanje se je pričelo zaradi tega že med Romuni, med Srbi in Slovaki. In kaj delajo naši bratje Prekmurci? Nameravajo tudi oni v prihodnje otresti spone madžarizma, in postaviti v Soboti in Rakši (pravilno: Bakši, madž. Baksa, kraj južno od Zalaegerszega, kamor so hodili tudi Slovenci iz dolnjelendavskega okraja volit) svoja, to je rodoljubna kandidata? — Nikakor ne, — povsod držijo križem roké, povsod hlapčevsko vpirajo oči in ušesa na vsemogočne uradnike, kaj neki bodo ti iztuhtali in ukazati blagovolili. Slišimo, da je postavil v Soboti paša teh pokrajín, stolni sodnik Augustič, svojega sina za kandidata, človeka, ki mu je za blagor in narodne pravice Slovencev mar toliko, kakor za lanski sneg. Kedaj vzbudi Bog moža, ki bi se usmilil tega revnega, tlačnega rodu? Kedaj se bote zedinili vsi, luterani in katoličani, ter si enoglasno izbrali — ne tujca, sovražnika svojega, marveč domačina, razumnika, poštenjaka, — ki Vam bo iz obilnih zalog pomagati vedel in hotel?!«¹⁹

Na teh volitvah leta 1875 je bil izvoljen za poslanca soboškega okraja evangeličan Jožef Berke.²⁰

Dopisnik »Ž...k« poroča v Slov. gospodarju dne 16. septembra 1875 pod naslovom »Iz Radgone« o ognju, ki je 3. septembra zvečer in ponoči v Satahovcih v štirih urah šestim kmetom uničil poslopja, živež, orodje in večji del živine. Naslednji dan je dopisnik »po mutarskem brodu« prišel čez Muro na pogorišče v Satahovce in si vse ogledal. »Zdaj pa le hajd — nadaljuje dopisnik — naravnoč k staremu prijatelju Marku, župniku Tišinskemu (bil je to Marko Kolenko — Térdessy), da se po prestatnem strahu malo nasmejimo. Hvala Ti mili blagi Marko za preljubezno sprejetje! Rečem Ti, da sem redko kedaj tako živo občutil resnične besede pesmice, koja sva si pred mnogimi leti kaj rada zakročila: 'Nikaj nega lepšega, — Niti veselejšega, — Nego s prijatelji, — Šteri so veseli, — Vküp živeti.' — Pri tej priliki zazvedel sem, da 15. t. m. (= tega meseca) izide prvo število 'Prijatelj-a', to je mesečnih novih, koje bo gosp. Avgustič Imre izdaval v Budapešti, v prekmurski slovenščini z madjarskim pravopisom! Na čelu vabila na naročbo stoji tole: 'Gorizazvanjé na prèplácso po imeni »Prijatelj« vszáki mészec edenkrat vodáne znanost razserjüvájócse szlovenszke novine.«²¹

Dvoje v tem dopisu vzbuja pozornost. Iz vsebine razberemo, da je dopisnik bil duhovnik in to štajerski, ki je imel prijateljske stike s tišinskim župnikom. Markom Térdessyem. Ta je bil po rodu iz Črenšovca in se je pisal po očetu Kolenku. Pozneje je pomadžaril (prevedel) svoje ime v Térdessy. Umrli je 25. decembra 1888 na Tišini.²² Ko je Božidar Raič leta 1860 obiskal Prekmurje, je dobil o Térdessyju slaba poročila, češ da je madžaron. Zato o njem pravi: »Kraj Mure, naši Kapeli nasproti, je župa Tišina, kjer je župnikoval Térdessy, pred 1848. Kolenko; sedaj se menda v adu posvetuje z Arpadom in njegovim sinom Zoltanom, kako bi se najbrže dala poarpaditi ta slovenska okroglinja.«²³ Iz zgornjega dopisa v Slov. gospodarju razberemo, da leta 1875 Kolenko ni bil več tako »strašen«, saj je imel lepe stike z nekaterimi štajerskimi slovenskimi duhovniki.

Drugo, kar iz tega dopisa izvemo, je, da je Imre Augustič izdal pred izidom prve številke svojega »Priateľ-a« posebno vabilo na naročitev tega mesečnika. Vabilo so dobili župniki v Prekmurju; gotovo zato, da bi ta prvi prekmurski mesečnik priporočili svojim vernikom. Mogoče je kakšen izvod tega vabila še kje ohranjen.

Še enkrat najdemo v tem času v Slov. gospodarju vest o beltinskem učitelju Murkoviču. Dne 3. avgusta 1876 piše: »V Belaticih

na Prekmurskem razsajajo Magjari že med tamošnjimi kot jagnjeta pohlevnimi Slovenci. Učitelja J. Murkoviča, rodóm iz Slov. Štajerja, so te dni preiskali in ga hotli zapreti, češ, da je slavjansk rogovilež in ud Srbske omladine. Vrli učitelj se je zopet tako natolcevanje pri ministerstvu pritožil.«²⁴

Kdo je pošiljal te nepodpisane dopise »od Radgone« Slov. gospodarju o razmerah v Prekmurju? Mislim, da je to bil zgoraj omenjeni Jakob Gomilšak, pisatelj in pesnik. Rojen je bil 1. maja 1843 v Bišu pri Sv. Bolfenku v Slov. goricah in je umrl 23. marca 1906 kot upokojeni katehet tržaške realke v Trstu. Kaplan je bil v Radgoni (nemški, v Radkersburgu, na drugi strani Mure) v letih 1867 do 1876.²⁵ V tem času je imel s prekmurskimi duhovniki lepe zveze. Bil je namreč nekakšen »nadpoverjenik« za mohorjane v Prekmurju in to prvi. V tej službi so mu še sledili radgonski duhovniki Anton Muršec, Franc Hecl, Franc Šegula in Leopold Vozlič (do 1900). Mohorjeve knjige je Družba sv. Mohorja poslala za prekmurske naročnike v Radgono tem nadpoverjenikom,²⁶ k tem so pa poslali župniki svoje ljudi, da so jih prinesli ali pripeljali k njim.

V tej službi posredništva Mohorjevih knjig prekmurskim naročnikom je Jakob Gomilšak imel lepe stike s svojimi sobraty v krajini med Muro in Rabo in je tako dobro spoznal ondote verske, šolske in politične razmere. O njem vemo, da je razen pri Slov. gospodarju (posebno v letih 1869—1876) sodeloval tudi v Novicah, Slovenskem glasniku, Koledarju Mohorjeve družbe, Slovenskem narodu itd. in v nemških (Slovenem prijaznih) listih.²⁷ Torej je upravičena misel, da je Jakob Gomilšak pošiljal »od Radgone« Slovenskemu gospodarju dopise o razmerah v Prekmurju.

2. KAKO TO, DA JE GABORJEVO PISMO NAPISANO V TAKO LEPI SLOVENŠČINI IN V NAŠEM PRAVOPISU

V Gaborjevem pismu se nazorno zrcalijo razmere na šoli, ki jo je Gabor obiskoval v svoji mladosti. V tistem času sta bili v črenševski župniji dve šoli: v Črenšovcih in v Srednji Bistrici.

Ko je Raič leta 1860 hodil po Prekmurju, se je pri župnikih, ki jih je obiskoval, zelo zanimal tudi za šolske razmere. Ko govori o Cankovi in njenem župniku Borovnjaku, prišavlja: »Po učilnicah se zadnjih sedemnajst let otroci poučujejo po slovenskem, kraj nemške meje tudi nekoliko po nemškem, do 1850. leta pak so se madžarili, kakor je sploh dobro znano; kako bode v bodočnosti, Bog vé. Učitelj je precej iz naših krajev. Za prva je bila z učenjem po naših učilniških

knjigah neprilika, ker se je moralo prestopiti od madjarskega pravopisa, v katerem so Prekmurci spisovali knjige, na slovenski pravopis; ali nekoliko se je ta nadlega že poravnala, čeravno so njihove učilnice še v zibelici.²⁸

Pri Košiču je Raič izvedel, da se njegove knjige »kaj slabo razprodavajo, ker ljudje še malo znajo brati. Kako bi tudi znali? Pred 1848. letom, kjer so bile kake učilnice, rinila se je madjarščina v slovensko deco, in vspeh je spodletel. Od one dobe so druge učilniške knjige, v katerih tudi ni vse, kakor bi trebalo in sicer zbog dvojezičnosti, pa tudi zaradi obilnih djanskih in tiskarskih napak. Poleg tega pa še ljudje neradi pošiljajo mladino v učilnice, in učitelji niso primerno vzgojeni. Kako je od 1861. leta, ne vem. Enako pa je tudi nam tožiti.«²⁹

Ko Raič govori o Črenšovcih in vaseh, ki so v tej župniji, pristavlja: »... večje (namreč vasi) imajo svoje vaške učilnice, kjer z večine podučujejo od nas tam prišedši učitelji.«³⁰

Raič še potem na kratko pove o šolah tole: »Župnih učilnic imajo Prekmurci 18, podružnih ali vaških 9 in 4 protestanske, namreč v Petrovcih, Pucincih, Bodoncih in v Križevcih.«³¹

O tem, da so slovenski učitelji iz Štajerske prišli učiti na šole v Prekmurju, govorijo še drugi viri. Tako Slovenski učitelj dne 20. marca 1873 piše: »Tretjina (namreč učiteljev v prekmurskih šolah) jih je Štajercev, ktere je skrb za vsakdanji kruhek gnala čez Muro.«³¹ Na koncu tega obširnega članka, v katerem govori pisec o hudih razmerah v prekmurskih šolah, beremo zelo topel poziv učiteljem na desni strani Mure: »In vi narodnjaki — žrtvujte, kdor je srčen, par let; učiteljev našim bratom manjka — povzdignite jim šole in Muri in kitajskemu zidu kljubu — naši bodo ostali.«³²

V Črenšovcih je še konec 19. stoletja bil učitelj Franc Rozman, ki je bil štajerski Slovenec iz Berkovec v župniji Sv. Jurij ob Ščavnici. Leta 1893 ga je na svojem potovanju po Prekmurju obiskal novomašnik Franc Kovačič, poznejši doktor in odlični zgodovinar. Ta si je iz njunega razgovora tole zapisal: »Ljudske šole so bile na Ogrskem pred absolutizmom prav primitivne. Kjer je vobče bila kaka ljudska šola, bil je učitelj navaden kmet, ki še sam ni znal prav brati in pisati. A dunajska Bachova vlada je napela druge strune. Sporočila je takim učiteljem, da naj gredó se učiti, ali pa krave past; večina jih je izbrala poslednje. Vlada je namreč vpeljala v šole tudi nemški jezik, a to Ogru ni šlo v glavo. Vsled tega je iz Štajerskega odšlo mnogo mlajših učiteljev na

Prekmursko, ker jim je vlada tudi določila dobro plačo, dočim so na naši strani osobito tako zvani 'kantnarji' prav pičlo živeli. Do najnovejšega časa je bilo na Prekmurskem mnogo naših rojakov učiteljev, a sedaj jih je že skoro vse smrt pokosila. Ti možje so imeli srce za ondotno slovensko ljudstvo, bili so vsaj na tihem zavedni Slovenci, ki so mnogo storili za Prekmurce. Zato tudi nahajamo v prejšnjih letih toliko prekmurskih učiteljev v Mohorjevi družbi, dočim so sedaj prav redki.«³³

Vidimo iz tega pripovedovanja, da štajerskih slovenskih učiteljev v Prekmurje ni privedel le idealizem, ampak tudi boljši kos kruha.

Zdaj pa še primer, kakšno slovenščino so učitelji učili otroke v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja, posebno tisti, ki so bili iz sosednje Štajerske. Primer je vzet iz Murkovičevega Abecednika:

»Izišlo je sunce. Vsi na peté! Idimo zdaj veselo napréj. V vodó je spádnola mála bčelica. V pogibelji je bilo njéno življénje. Opázil je tó golób. Véjčico je vrgel v vodó. Gori je splázila na véjčico bčela i oslobodila se je. Golóba je zatem nék lovec zagledal, i hotel ga je vstreliti. Opázila je to bčela, in je lovca v líce vpičila. »Joj!« je zakričal lovec, golób pa je srečno odletel.«³⁴

To je slovenski pravopis in književna slovenščina s prizvokom štajerskega narečja, kot še npr.: drúgoč ne zúvli čizmov, ni htel, od zdaj je ni več mislil kaj tákvega, senokoše so pune cvetic itd.³⁵

Zdaj nam je jasno, zakaj je tako lep slovenski jezik v Gaborjevem pismu.

OPOMBE

1. Kmetijske in rokodelske novice, Ljubljana 1846, str. V. in 1847, str. VI. — 2. B. Raič, Črtice o Prekmurcih in njihovem govoru. NKLMS za 1868, str. 55; navajam: Raič, Črtice. — 3. Raič, Črtice, str. 56—57. — 4. Raič, Črtice, str. 58. — 5. Raič, Črtice, str. 68. — 6. Raič, Črtice, str. 69. — 7. Raič, Črtice, str. 74. — 8. Raič, Črtice, str. 75. — 9. M. Kokolj, Prekmurje in Prekmurci v slovenskem periodičnem tisku. Bibliografski pregled od 1846 do 1945, Murska Sobota 1957. — 10. Iv. Škafar, Družba sv. Mohorja in Slovenska krajina. Celje 1937, str. 30—31. — 11. Na tem mestu se J. Richterju za prijaznost najlepše zahvaljujem. — 12. »Od Radgone, 7. febr.« — Slov. gospodar 15. febr. 1872, št. 7, str. 31. — 13. Slov. biogr. leksikon, 6. zv., str. 175. — 14. Slov. gospodar 2. maja 1872, št. 18, str. 83. — 15. Slov. gospodar 27. jun. 1872, št. 26, str. 130. — 16. J. Gomilšak, Luč krščanstva pri panonskih Slovencih. Slov. gospodar 11. in 25. marca, 1., 2., 15. in 29. aprila 1875, št. 11, 13, 14, 15, 16 in 18, str. 50, 107-8, 116, 124-5, 129-32, 147-8. — 17. Slov. gospodar 1. apr. 1875, št. 14, str. 116. — 18. Slov. gospodar 29. apr. 1875, št. 18, str. 147-8. — 19. Slov. gospodar 17. junija 1875, št. 25, str. 201. — 20. Vasvármegye, Budapest 1898, str. 246. — 21.

Slov. gospodar 16. sept. 1875, št. 38, str. 311. — 22. Gy. Géfin, A szombathelyi egyházmegye története 3. Szombathely 1935, str. 420. — 23. Raič, Črtice, str. 75. — 24. Slov. gospodar 3. avg. 1876, št. 32, str. 295. — 25. K. Glaser, Zgodovina slov. slovstva III, str. 195-6, 307. SBL I., str. 231. — 26. Škafar, n. d., str. 8. — 27. Glaser, n. d., str. 195-6, 307. SBL I, str. 231. — 28. Raič, Črtice, str. 55.

— 29. Raič, Črtice, str. 63. — 30. Raič, Črtice, str. 74. — 31. Raič, Črtice, str. 75. — 32. Slovenski učitelj. Maribor 1873, št. 9, 20. marca 18, str. 113-116. — 33. Fr. Kovačič, Spomini na Prekmur-sko 1893. Štud. knjižnica Maribor, Ms. 152, str. 24. — 34. Navajam po Murkovičevem Abecedniku, III. natis, Budapešt 1878, str. 41. — 35. Murkovič, n. d., str. 48, 54.

IZ PROBLEMATIKE JUGOSLOVANSKE UPRAVE NA KOROŠKEM PRED PLEBISCITOM LETA 1920

TONE ZORN

Članek o nekaterih vidikih jugoslovanske uprave na območju plebiscitne cone A po dokončni zasedbi tega območja leta 1919 se v marsičem dotika tistih vprašanj plebiscitne problematike, o katerih je bilo pri nas doslej le malo napisanega. Pri tem sloni članek izključno na študiju arhivskega gradiva, shranjenega v Arhivu Slovenije (tu gre predvsem za fonde poverjenišтва za notranje zadeve deželne vlade, Narodnega sveta za Koroško in okrajnega glavarstva Borovlje) in v Inštitutu za narodnostna vprašanja. Pri študiju teh arhivskih fondov so se deloma izluščili odgovori na vprašanje medsebojnih kompetenc jugoslovanskih oblasti (uprave) na Koroškem, na problem demarkacijske črte med obema plebiscitnima conama, na vprašanje nemških internirancev v Ljubljani, na vrnitve nemško usmerjenih beguncev aprila 1920 in na problematiko Narodnega sveta za Koroško (o njem govori v št. 1/1970 Kronike poseben sestavek). Dejstvo, da so še vedno nedostopni avstrijski arhivi, predvsem pa celovski deželni arhiv, pogojuje opisno podajanje problematike, katere dokončno podobo bo podalo šele zajetje vseh ohranjenih arhivskih fondov.

V članku omejujem prikaz nekaterih vidikov jugoslovanske uprave na južnem Koroškem na čas od junija 1919 pa do dokončnega odprtja demarkacijske črte med obema plebiscitnima conama A in B 14. septembra 1920. Vzrok za tako omejitev je dvojen. Po eni strani je to čas dokončnega utrjevanja in utrditve jugoslovanske uprave na tem območju, po drugi strani pa se (upoštevajoč pri tem seveda tudi močno protijugoslovansko angažiranje avstrijsko-nemške socialne demokracije) odpira z odprtjem demarkacijske črte proces slabitve jugoslovanskih upravnih prizadevanj, dejstvo, ki je tudi vplivalo na dokončno plebiscitno odločitev. Značilnost jugoslovanske uprave v plebiscitni coni A je bila po juniju 1919 tudi v tem, da je bila uprava poverjena jugoslovanskim oblastem na podlagi senžermenske mirovne pogodbe z Avstrijo. Ob tem pa je bil položaj med obema plebiscitnima conama (A in B) dejansko nasproten: v coni A aparat, ki se je s težavo reševal spon nekdanje nemške uprave in jezika, v coni B pa stari, v bistvu neokrnjeni aparat, izhajajoč iz nekdanje monarhije.

UPRAVNA RAZDELITEV JUŽNE KOROŠKE
IN VPRAŠANJE KOMPETENC

Opozorilo na slovensko upravo na Koroškem po ponovnem zavzetju južnega dela de-

žele junija 1919 se kaže predvsem v dejstvu, da je na novo ureditev te uprave v marsičem vplivala vojaška oblast in da so obstajale v tem vprašanju med njo in med ljubljansko deželno vlado določene razlike.¹ V ozadju teh je bil vsekakor tudi strah predstavnikov jugoslovanske uprave, da bi si vojska ne podredila uradov okrajnih glavarjev in tamkajšnjega aparata in jih potisnila na raven pomožnih oblasti, odvisnih od vojaške uprave.² Vendar je po dokončni določitvi demarkacijske črte med obema plebiscitnima conama prešla uprava nazadnje v civilne roke in pod okrilje deželne vlade za Slovenijo. Zdi se, da je šele aprila 1920 prišlo do novih sprememb v jugoslovanski upravi južne Koroške in to predvsem pod vidikom bližajočega se plebiscita, ko naj bi bila po predlogu notranjega ministrstva v Beogradu postavljena posebna delegacija, namenjena politični upravi Koroške, kar pa je deželna vlada za Slovenijo zavrnila med drugim tudi iz zunanjepolitičnih motivov;³ pri tem je vodila predstavnike ljubljanske deželne vlade bojazen, da ne bi z ustanovitvijo takega organa Jugoslavija jasno pokazala, da ima Koroško za corpus separatum in da se razmere na Koroškem bistveno ločijo od tistih v ostali Sloveniji; po mnenju dr. Brejca pa bi imela ustanovitev takega telesa negativne posledice pri bližnjem plebiscitu.⁴ Prav tako so bili predstavniki ljubljanske deželne vlade ter slovenskih koroških političnih in upravnih oblasti proti postavitvi posebnega strankarskega sosveta za Koroško, ker bi se s tem utegnili zanesti strankarski boji iz osrednje Slovenije še na Koroško.⁵ Pač pa so se 13. marca 1919 izrekli za boljšo povezanost koroških upravnih organov in njihovo interno povezavo v rokah dotedanjega boroveljskega glavarja dr. Ferjančiča, v plebiscitnih zadevah neposredno podrejenega predsedniku deželne vlade dr. Brejcu. Ob tem je dr. Brejc pisal med drugim dr. Ferjančiču: »V dosego čimvečjih enakomernosti politično upravnega poslovanja v plebiscitnem ozemlju bivše Koroške predlagam Vas, da po mojih navodilih v vseh zadevah politične uprave, ki so v neposredni ali posredni zvezi z ljudskim glasovanjem, nadzorujete poslovanje okrajnih glavarstev v Borovljah, Velikovcu in Sl. Gradcu, kolikor se območje slednjega ok. glavarstva razteza na to ozemlje. — V to svrho Vam naročam, da se osebno prepričate o dejanskih razmerah v ozemlju glasovalne cone in mi koncem vsakega tedna predložite zadevno poročilo. — V tem poročilu, ki ima kratko opisati vsako-

kratne dejanske razmere, imate navesti vse že tekoče zadeve, ločene po posameznih strokah, katerih nujno rešitev smatrate z ozirom na predstoječe ljudsko glasovanje kot potrebno in mi razven tega stavite še svoje lastne iniciativne predloge, ki bi po Vašem preudarku ugodno učinkovali na izid plebiscita. Pri izvršitvi poverjene Vam naloge poslužujte se kot posvetovalnih organov že obstoječih narodnih svetov, katerim po lastnem poznavanju lahko pritegnete tudi druge zaupnike, ki so Vam kot vplivne osebe poznane.« (20. 3.)⁶ Neuresničena pa je ostala misel o postavitvi posebnih komisarjev za vsako glavarstvo po enega, z nalogo politične agitacije ob bližnjem plebiscitu.⁷ Namesto tega so bili v borovljskem okrajnem glavarstvu že od avgusta 1919 stalni sestanki glavarstva z župani in gerenti tega okraja⁸, zdi pa se, da v velikovškem okrajnem glavarstvu takih posvetovanj ni bilo.⁹ Kako in koliko je vplivala neposredna povezanost med dr. Brejcem in dr. Ferjančičem v naslednjih mesecih na predplebiscitno dejavnost na Koroškem, iz dostopnega gradiva ni videti. Morala pa je biti precej neučinkovita, saj so opravljali v tem času večino nalog, tičočih se plebiscita, na Koroškem bivajoči člani Narodnega sveta. Dostopno gradivo tudi ne omenja kake večje vloge dr. Ferjančiča pri neposrednih političnih pripravah na plebiscit.

Zanimivo je, da so predstavniki medzavezniške misije v Celovcu še oktobra 1919 menili, da je vsa upravna oblast na jugoslovanskem delu Koroške v vojaških rokah in se v vsem obračali na komando dravske divizijske oblasti.¹⁰ Dr. Brejc pa je še 22. septembra 1919 pisal, da ta misija nima do končne jugoslovanske ratifikacije mirovne pogodbe za Avstrijo nobene nadzorstvene pravice nad plebiscitno cono A, češ da je do ratifikacije te pogodbe plebiscitna cona A neposredni integralni del Jugoslavije: »Danes smatram pas A za sestavni del našega kraljestva, ki postane za nas sporen šele tedaj, ko se s podpisom avstrijskega miru podvržemo plebiscitu v coni A.«¹¹ Ko pa bo Jugoslavija ratificirala senžermensko mirovno pogodbo, bo šele po dr. Brejcu dobila mednarodni mandat za »okupacijo in upravo, kar pa je nekaj povsem drugega kot jedinstvena vojaška okupacija, ki stoji pod določbami ženevske in haaške konvencije«.¹²

Jugoslovanska uprava je tja do plebiscita 1920 (in še čez do dokončne predaje avstrijskim oblastem novembra in decembra 1920) bila v marsičem vsaj na zunaj neokrnjena, vendar pa so odloki plebiscitne komisije tako glede propagande obeh spornih strani, slovenske in nemške, enako tudi ob vprašanju sekvestriranega premoženja in odprtja de-

markacijske črte septembra 1920, v marsičem omajali vero južnokoroškega prebivalstva v učinkovitost jugoslovanske uprave. Značilno ob tem je dejstvo, da je krožil v velikovškem glavarstvu glas, da dosežejo Nemci s pomočjo antante vse svoje želje. Tako kot druga dejstva so imele tudi take govorice določeno negativno vlogo pri odločitvah dela prebivalstva 10. oktobra 1920.

VPRAŠANJE NEMŠKO USMERJENIH INTERNIRANCEV

Eden izmed prvih ukrepov jugoslovanskih oblasti po ponovnem zavzetju južne Koroške je bila uvedba sistema internacije vseh vidnih nasprotnikov slovenstva kot garancija za pomirjenje tega dela dežele. Pravzaprav to na Koroškem ni bilo nič novega, saj so Nemci po 29. aprilu 1919 pozaprlji in internirali 207 koroških Slovencev, od katerih so jih izpustili do 16. maja 1919.¹³ Za ostalih 41 zapornikov pa so avstrijske oblasti sporočile, da so še v preiskavi in da bodo izpuščeni takoj, ko bo izpustila deželna vlada za Slovenijo v maju leta 1919 prijete nemško usmerjene južne Korošce.¹⁴ Koliko južnih Korošcev so internirale jugoslovanske oblasti (v vprašanju vojaških ujetnikov se na tem mestu ne spuščamo), je težko reči. Vsekakor pa je bilo v začetku julija v Ljubljani nekaj nad 100 koroških internirancev, od tega 70 na ljubljanskem gradu in 34 v prisilni delavnici.¹⁵

Za talce so prijemale jugoslovanske vojaške in civilne oblasti predvsem Slovencem nenaklonjene Korošce ter nekdanje folksverovce. Pri tem pa so vojaške oblasti imele dokaj nesrečno roko, kar je imelo slabe posledice tudi za bodoče. Predvsem je padlo skozi sito mnogo plev in prav nepoznavanju dejanskega položaja gre »zasluga«, da se je znašel v zaporih ljubljanskega gradu marsikateri zavedni Slovenec, namesto nemško usmerjenega Korošca ali pa pripadnika folksvera. — Ena izmed posledic teh aretacij je bilo pravo zasipavanje poverjeništvu za notranje zadeve deželne vlade v Ljubljani s prošnjami za izpustitev posameznih zapornikov. Intervenirali niso le posamezniki, ampak tudi občinski zastopi in gerenti, župnijski uradi ter krajevni odseki narodnega sveta.¹⁶ Prošnje so se predvsem dotikale slabega položaja internirancev, njihove lojalnosti do nove oblasti, opozarjale pa tudi na nepopravljivo škodo, ki bi nastala, če bi bili zaporniki še nadalje na ljubljanskem gradu; interniranci sami pa so navajali, da so bili prisiljeni vstopati v koroški folksver, v nemško-koroške vojaške oddelke.

Vzrok, da so pričele oblasti kmalu izpuščati internirance, je treba iskati tako v upošteva-

nju vrste prošelj in priporočil predvsem župnijskih uradov, kakor tudi v neusklajenosti vojaških in civilnih oblasti ter pritisku medzavezniške vojaške misije v Celovcu. Ob tem naj opozorimo, da je prišla že junija 1919 prav zaradi tega vprašanja v Borovlje posebna francosko-angleška komisija,¹⁷ julija meseca pa v Ljubljano dva predstavnika te misije, da bi si ogledala položaj internirancev. V poročilu, ki je sledilo obisku, sta se ta predstavnika še posebej zavzela za čimprejšnjo izpustitev interniranih žena in starih oseb. Podobno zahtevo je celovška misija poslala za koroške Slovence tudi koroški deželni vladi.¹⁸ Ko je misija avgusta meseca ponovno obiskala Ljubljano, so se v prisilni delavnici zaprti Korošci pritožili zastopniku antantne komisije kapetanu Thomsonu, da so ostale njihove prošnje za izpustitev ljubljanski vladi nerešene. Opozorili so, da so v prošnji navajali nevzdržen gmotni položaj svojih družin ter izrazili pripravljenost izseliti se v Nemško Avstrijo. Izjavili so tudi, da so bili bogatejši interniranci izpuščeni, medtem ko so reveži še nadalje ostali v internaciji ter končno prosili za izmenjavo internirancev med Ljubljano in Nemško Avstrijo.¹⁹

Med vzroki za izpuščanje internirancev iz ljubljanskih zaporov je bila tudi skupna italijanska in nemška propaganda ob aretacijah posameznih Korošcev. Med vzroki so ljubljanske oblasti navajale tudi vprašanje podpor za družine tistih internirancev, katerih hranilci so bili zaprti na ljubljanskem gradu.²⁰

Do 16. julija 1919 je deželna vlada za Slovenijo izpustila 163 zapornikov ter zahtevala od koroške deželne vlade izpustitev preostalih 17 Slovencev, interniranih v Gmündu na Zgornjem Koroškem (med interniranci je bil tudi kasnejši poslanec dr. Valentin Rožič).²¹ V prvi polovici avgusta je bila zatem izpuščena še trideseterica internirancev.²² — Na neusklajenost med vojaškimi in civilnimi oblastmi pri izpuščanju internirancev kaže dejstvo, da je 19. julija 1919 ukazal poveljnik ljubeljskega odreda v Št. Jakobu v Rožu, podpolkovnik Tripković, brez dogovora z deželno vlado, izpustiti 72 internirancev. Ob tem se je pokazalo, da so bili izpuščeni prav najhujši slovenski nasprotniki iz Roža, v zaporu pa so še nadalje ostali po nemško usmerjenih Korošcih ovađeni zavedni Slovenci.²³

Na nepoznavanje koroškega miljeja, tako z vojaške kot s civilne strani, zgovorno kaže Tripkovičev odgovor na pritožbo deželne vlade. V odgovoru je Tripković poudaril, da je bilo vseh 72 internirancev poslanih na ljubljanski grad za časa vojaških operacij in na njegovo povelje. Ko pa je nastopila pomiritev in vzporedno z njo intervencija medza-

vezniške misije v Celovcu, je poveljstvo ljubeljskega odreda preiskalo preteklost vsakega posameznika in šele na podlagi teh poizvedb zahtevalo njihovo izpustitev. Sama izpustitev pa ne pomeni, da bodo izpuščeni na popolni svobodi, ampak jih bodo oblasti konfinirale. Tako kot deželna vlada se je tudi podpolkovnik Tripković pritoževal, da so ljubljanske oblasti brez njegove vednosti izpustile na popolno prostost več organizatorjev folksvera in več najhujših slovenskih nasprotnikov.²⁴ Da bi se preprečili nadaljnji nesporazumi, je ob tej izpustitvi komanda dravske divizijske oblasti predlagala ustanovitev posebne komisije iz vojaških in civilnih zastopnikov, ki bi pretresla vse zapornike.

Ta predlog so v prihodnjih dneh osvojili tudi predstavniki slovenskih političnih strank ter v ustrezno komisijo določili dotedanjega boroveljskega okrajnega glavarja Župneka kot zastopnika ljubljanske deželne vlade; vladnega koncipienta Marsiča kot vladnega referenta, polkovnika Kocha kot zastopnika vojske, ter zastopnike posameznih političnih strank: za Vseslovensko ljudsko stranko dr. Jakoba Mohoriča (namestnik Jožef Rustja), Antona Juga za Jugoslovansko demokratsko stranko in Franca Svetka za Jugoslovansko socialno demokratsko stranko.²⁵

Preseneča, da v tej komisiji ni bilo nobenega predstavnika tistih slovenskih Korošcev, ki so že junija 1919 na podlagi krajevnega poznanja in fragmentarnih virov presojali zanesljivost in krivdo vsakega interniranca.²⁶ To komisijo so sestavljali člani odbora koroških beguncev: poslanec Franc Grafenauer, župnik dr. Arnejc, dekan Limpl in učitelj Kovač. Na njihovo intervencijo je bilo izpuščenih 17 internirancev.²⁷

Za mnenje o zapornikih so bile avgusta meseca povprašane tudi posamezne občine. Občine, v katere so bili poslani sezname zapornikov, opozarjajo na kraje, iz katerih so bili posamezni zaporniki in interniranci. Iz plebiscitnega ozemlja se omenjajo tele občine in kraji: Dobrla ves, Čače, Globasnica, Libeliče, Labot, Pliberk, Grebinj, Sv. Jurij, Ojstrica, Sl. Plajberk, Velikovec, Železna Kapla in Žvabek, Bilčovs, Bekštajn, Borovlje, Dobje, Žrelec, Marija na Zilji, Goriče, Gora, Št. Ilj, Kotmara ves, Loga ves, Malenice, Št. Jakob, Svetna ves, Podgora, Podhum, Šmarjeta v Rožu, Ribnica ob Vrbskem jezeru in Rožek.²⁸

Zaradi pritiska medzavezniške misije in stalnih nemških pritožb je predlagal general Maister na seji Narodnega sveta za Koroško, dne 21. avgusta 1919, izpustitev vseh internirancev iz cone A, ki so bili v Ljubljani ali pa tudi drugod (vojni ujetniki v Srbiji) in bili aretirani kot jamstvo za red in mir. Mednje je prištel vse zapornike z območja Me-

žiške doline ter vse druge, z izjemo deseterice kot pogoja za izpušitev v Gmündu interniranih Slovencev.²⁹ Izpuščeni so bili še nadalje pod ustreznim nadzorstvom.³⁰ S stališčem generala Maistra so se strinjali tudi predstavniki slovenskih političnih strank. Po njihovem predlogu naj bi konfinacijo posameznikov predlagali občine, župni uradi, orožništvo in krajevni odbori Narodnega sveta, okrajno glavarstvo pa naj bi te predloge dokončno presodilo.³¹

Komisija za izpušitev internirancev je 12. septembra predlagala prostost za prvih 40 internirancev. V naslednjih dneh so bili do 18. septembra izpuščeni še preostali interniranci, z izjemo tistih, proti katerim je tekel sodni postopek. Ob zadnjih izpustitvah je poveljstvo dravske divizije menilo, da naj v bodoče v interesu ugodnega izida plebiscita ne bo več internacij, ampak naj se postopki izvajajo po veljavnih zakonih in predpisih.³²

Deželna vlada za Slovenijo je 27. septembra obvestila tudi Narodni svet za Koroško, da je zastopnik avstrijske republike sporočil odlok dunajske vlade o takojšnji izpustitvi vseh slovenskih koroških internirancev in njihovi vrnitvi prek Špilja v Jugoslavijo.³³

NADALJNI UKREPI JUGOSLOVANSKIH OBLASTI

Opozorili smo, da je bil eden izmed prvih ukrepov nove jugoslovanske oblasti tako pred 29. aprilom 1919 kot tudi ob ponovni zasedbi Koroške odpust dotedanjega nemškega uradništva in učiteljstva in nadomestitev s Slovenci. Na območju šolskega komisariata Borovlje je bilo tako odslovljenih kakih 70 učiteljev, le šesterica učiteljev s tega območja je bila zatem sprejeta v službo jugoslovanske države, med njimi dve učiteljici in dva učitelja v Št. Jakobu in v Rožu, en učitelj v Ledincih in ena učiteljica v Kotmari vesi; trije učitelji pa so bili predvideni za upokojitve.³⁴ Določeno je tudi bilo, da se morajo vsi odpuščeni železniški uslužbenci na progi Svetna ves — Žihpolje izseliti iz svojih dotedanjih službenih stanovanj, vendar do izselitve zaradi intervencije medzavezniške misije v Celovcu ni prišlo.³⁵ Del odslovljenega uradništva se je tudi prostovoljno izselil iz jugoslovanskega zasedenega ozemlja na ozemlje Nemške Avstrije, del nemško usmerjenega prebivalstva pa je pobegnil maja 1919 pred prodirajočo jugoslovansko vojsko ter se zaradi protijugoslovanskega zadržanja ni mogel vrniti na svoje domove. Več oseb so jugoslovanske oblasti tudi pregnale s slovenskega ozemlja. — Po oceni medzavezniške misije v Celovcu je zbežalo pred Jugoslovani iz plebiscitne cone A leta 1919 od 700 do 900 oseb,³⁶ od tega jih je odpadlo 426 na boro-

veljsko okrajno glavarstvo. Iz posameznih občin tega glavarstva je bilo naslednje število beguncev: Otok-Ribnica 8, Bistrica v Rožu 23, Loče ob Baškem jezeru 16, Sele nihče, Svetna ves 13, Bilčovs 1, Medborovnica 38, Loga ves 24, Kotmara ves 11, Drava 12, Sl. Plajberk 10, Ledince 31, Radiše 4, Vetrinj 25, Rožek 27, Škofiče nihče, Medgorje 12, Žrelec 13, Žihpolje 29, Borovlje 25, Šmarjeta v Rožu 9, Hodiše 9, Št. Jakob v Rožu 68, Podljubelj 28 in Dobje 24 (?).³⁷

Na vprašanje, koliko oseb je bilo pregnanih iz plebiscitne cone A na območje Nemške Avstrije, utegnejo odgovoriti podatki iz januarja 1920. Do tega časa je bilo iz cone A repatriirano 34 Avstrijcev (iz območja okrajnega glavarstva Velikovec 14 in okrajnega glavarstva Borovlje 20), pregnanih pa je bilo skupno 177 oseb, od tega 59 iz območja okrajnega glavarstva Velikovec in 118 okrajnega glavarstva Borovlje.³⁸

Prav ob teh pregonih in izselitvah se je delo jugoslovanske uprave po aprilu 1920 v marsičem poslabšalo, saj so se mogli po odločitvi antantnih predstavnikov vrniti v plebiscitno cono A vsi pobegli nemško usmerjeni južni Korošci, in z njihovo vrnitvijo je dobila nemška agitacija na tem območju nov polet. Jugoslovanske oblasti so sicer skušale preprečiti vrnitev pobeglih južnih Korošcev, vendar pa so morale končno pristati na njihovo vrnitev z izjemo tistih, ki so jih izgnale jugoslovanske civilne oblasti in ki so postali javni uslužbenci nemške avstrijske republike. Vsem povratnikom se je zagotovila popolna prostost, izjema so bili tisti, ki so jih preganjale sodne oblasti.³⁹

Slovenske oblasti so sicer skušale zavreti protijugoslovansko delovanje povratnikov s kazenskimi sankcijami, vendar kazni večkrat niso bile učinkovite.⁴⁰ V okviru teh ukrepov spada še v jeseni 1919 zaprtje vrste gostiln, središč protijugoslovanske propagande in celic Heimatdiensta.⁴¹ Skušalo se je tudi ovirati delo nemško usmerjenih nepolitičnih organizacij, vendar so se Nemci večkrat izognili nastopom jugoslovanske uprave z nenapovedanimi sestanki ali pa z zaključnimi zborovanji v zaprtih prostorih, za katera ni veljalo oblastveno dovoljenje (tako imenovana zborovanja po členu 2, o katerih za kasnejši čas piše tudi Hans Steinacher v knjigi *Sieg in deutscher Nacht*, 1943). Skladno z zahtevami antantne misije je bila preklicana še konfinacija nekaterih nemških agitatorjev, obsojenih konec 1919.⁴²

Več internirancev, zaprtih na ljubljanskem gradu, je bilo poleti 1919 izpuščenih potem, ko so obljubili zapustiti ozemlje Jugoslavije. Ob teh pregonih so sklenili izgnati iz zasedenega dela Koroške le tiste, katerih izgon bi

zahtevali občinski zastopniki, župnijski urad, orožništvo in krajevni odbor Narodnega sveta.⁴³ Tako kot druge ukrepe je veljavnost tudi tega ukrepa v predplebiscitnem času avgusta 1920 preklicala julija meseca konstituirana plebiscitna komisija, kar so Nemci v okviru heimatdienstovega aparata s pridom izkoristili.

Drug ukrep proti nemški nadvladi na območju južne Koroške je bila jeseni 1919 v okviru takratne jugoslovanske zakonodaje uvedba prisilnega nadzora nad zemljiško in drugo posestviijo vidnih Nemcev in nemških veleposestnikov ter kapitala. Poleg nacionalnega momenta ter želje pridobiti si naklonjenost južnokoroškega agrarnega proletariata so bili v ozadju teh ukrepov tudi fiskalni vzroki, predvsem bojazen, da se ne bi lastniki sekvestriranih posestev odtegnili davčnim dajatvam in v škodo Jugoslavije odsvojili svojo dotedanjo posest ali dele posesti. Dokumentacija kaže, da so se upravni organi na Koroškem resno ukvarjali z mislijo na dokončno razlastitev nemške veleposesti, vendar pa jih je v tej nameri v marsičem ovirala zahteva plebiscitne komisije, ki je sklenila 1920 odpravo vsakega nadzorstva nad zaseženimi posestvi ter njihovo vrnitev dotedanjim lastnikom, dejstvo, ki je imelo marsikje usodne posledice za plebiscit, saj je bilo na primer samo na Hellendorfovih posestvih odvisnih od tega veleposestnika, še bolj pa od njegovih nemško usmerjenih oskrbnikov, 74 družin ter približno 1800 glasovalcev,⁴⁴ česar so se jugoslovanske oblasti tudi zavedale (gl. Slovenski narod, 7. 9. 1920). Edino, kar je ostalo od jugoslovanskega nadzorstva nad nemškimi veleposestmi tik pred plebiscitom, je bilo določilo plebiscitne komisije, da naj ukrepi jugoslovanske uprave (šlo je predvsem za vprašanje najemniških pogodb) ostanejo do plebiscita nedotaknjeni. Kot vse kaže, pa se lastniki sekvestriranih veleposesti niso vedno držali tega določila.⁴⁵ M. Wutte piše, da je bilo sekvestriranih ali stavljenih pod državni nadzor v celoti 56 večjih in kakih 25 manjših obratov.⁴⁶

Po dostopnih podatkih so jugoslovanske oblasti stavile pod nadzor v velikovškem okrajnem glavarstvu naslednje posesti: celotno posest družine Orsini-Rosenberg, posest Franza Edelmanna na območju Miklavčevega, veleposest grofa Thurn-Valsassina ter premoženje rudarske družbe Bleiberger-Bergwerks Union (BBU) na območju cone A, veleposestvo Davida Eggerja, posest Oskarja Christalnigga, Katarine Seifritz, Ivana Stenzla v Suhi, Karla Petzolda v Libeličah, gozdno posestvo Emila Kühnelja iz Velikovca (?), veleposest Ivana Jagovca iz Homališ; Jožeta Korničarja, Korte; Jožefa Pavliča, Bela; J.

Luschnika, Korte; posest benediktinskega samostana v Dobrli vesi in viteške komende na Reberci.⁴⁷

Nadrobnejši pa so podatki za območje borovelskega okrajnega glavarstva. Poleg veleposesti kneza Orsini-Rosenberga, barona Hellendorfa, grofa Goessa v Žrelcu ter princa F. Lichtensteina so padle pod državno upravo še naslednje veleposesti: veleposest Josepha Krassniga iz Svetne vesi, Karla Schusterja v Št. Jakobu v Rožu, Franza Schusterja v Podgorjah in Svečah, podjetje Ringofenziegelei Rosenbach Franza Schusterja in Johana Guidassionija v Področici, premoženje zadruga »Vorschussverein« v Borovljah, imovina Jakoba Laueggerja v Sl. Plajberku (ker posest ni bila velika, je bilo nadzorstvo 30. novembra 1919 razveljavljeno), posest Davida Eggerja iz Spittala/D. na območju Južne Koroške, Alfreda Voigta v Selah, posestvo Ludvika Wittgensteina (kje?), nadučitelja Oswalda Bernolda iz Marije na Zilji, Franza Anderleta z Dunaja, Antonije Scheriau iz Svetne vesi, Emilije Ferlatti prav tam, železarsko podjetje Kärntnerische Eisenindustriegesellschaft v Borovljah, tvrdke Antonisch prav tam, puškarska tovarna J. Ogris, prav tam, tvrdka Gebrüder Moro v Vetrinju, podjetje Kärntnerische Holzverwertungsgesellschaft v Beljaku (predvsem parni žagi v Podgorjah in Svetni vesi), lekarna Fritz Höhr v Borovljah, podjetje Robert Marchart prav tam, imovina zadruga Rosenthaler Wirtschaftsverein v Borovljah (medtem ko so bila postavljena pod nadzor ostala industrijska podjetja še v letu 1919, je bilo to podjetje postavljeno šele 11. marca 1920) in končno še premoženje konfesionalne organizacije Deutschevangelischer Bund v Borovljah in protislovenske organizacije Schulverein — Südmark.⁴⁸ Zanimivo je, da so slovenski liberalci nastopili proti sekvestru ali drugačnemu nadzorstvu nemške posesti na Koroškem (prim. Slovenski narod, 17. 9. 1920, št. 216).

PROBLEM DEMARKACIJSKE CRTE MED PLEBISCITNIMA CONAMA A IN B

Eno glavnih vprašanj, s katerim so se ukvarjale tako vojaške kot tudi civilne jugoslovanske oblasti po ponovni zasedbi Koroške, je bilo vprašanje popolne zapore demarkacijske črte med obema demarkacijskima območjema. Namen te zapore je bil dvojen: na eni strani otežiti oskrbo Celovca in zgornjega dela Koroške s poljedelskimi pridelki južnega dela dežele — v širšem smislu z živili bogate Jugoslavije — ter s tem prispevati k zaostrenemu pomanjkanju živil tako na Koroškem kot v vsej Avstriji. Drug namen pa je bila želja preprečiti vsakršne stike prebivalcev obeh plebiscitnih con in s tem one-

mogočiti pričakovano nemško nacionalno in protijugoslovansko propagando. V dneh pred dokončno izpraznitvijo Celovca je bil v ozadju zahteve po polni zaporu demarkacijske črte tudi strah pred razširitvijo komunističnih (socialističnih) idej v slovenski del Koroške.⁴⁴

Ta cilj pa je bil zaradi dolžine demarkacijske črte, še bolj pa zaradi nezadostnega števila obmejnega vojaštva, vzrok dokajšnje propustnosti, ki so jo slovenski narodnostni nasprotniki pa tudi tihotapci živil s pridom izkoriščali.

To velja posebno še za čas od jeseni leta 1919 dalje, ko je bil ustanovljen propagandni oddelek koroškega deželnega odbora, predhodnik kasnejšega Heimatdiensta.⁵⁰ Od tega časa se množe pritožbe jugoslovanskih oblasti nad razvejano propagandno dejavnostjo Celovca, ki jo je bilo mogoče po prvem presenečenju v zimskih mesecih 1919/20 kolikor toliko zmanjšati. Koroško obmejno poveljstvo je ob tem 2. oktobra opozorilo okrajno glavarstvo Borovlje, da je mogoče dovoliti prehajanje demarkacijske črte le v primeru smrti, zdravljenja v celovski bolnici,⁵¹ za nabavo zdravil, ki jih ni mogoče dobiti na ozemlju cone A, lastništva na obeh straneh demarkacijske črte in če ima posameznik »tako nujen popravek, da bi vsled opustitve istega zadela interesiranja znatna škoda«.⁵² Po podatkih okrajnega glavarstva Borovlje je bilo izstavljenih v času od 24. marca do 28. julija 1920 4268 propustnic za prehod v plebiscitno cono B in obratno. Nekateri so dobili propustnico tudi z veljavnostjo več dni, tja do enega meseca, in za večkratni prehod meje. Stalne propustnice pa so imeli delavci, ki so hodili na delo onkraj demarkacijske črte v Mostič in Labot. Podobno tudi posestniki — dvolastniki. Okrajno glavarstvo je sporočilo, da je le redkokdaj odklonilo prošnjo za prehod demarkacijske črte posebno še, če je bil naveden vzrok potovanja.⁵³

Zdi se, da so prejemali prenašalci protijugoslovanskega propagandnega gradiva za vsak prenos po 20 (jugoslovanskih) kron.⁵⁴ Konec novembra 1919 je uspelo jugoslovanskemu orožništvu izslediti v Ribnici ob Vrbskem jezeru štiri nemške agitatorje, proti katerim je uvedlo okrajno sodišče v Borovljah kazenski postopek.⁵⁵ Velikovški okrajni glavar pa je v tem času poročal, da ima s pomočjo konfidenta pregled nad nemškim propagandnim aparatom.⁵⁶

Ta položaj pa se je v pomladnih mesecih 1920 v marsičem spremenil. Predvsem je tu omeniti odhod dela jugoslovanskega vojaštva s Koroške, ki bi ga moralo zamenjati v skladu z določbami senžermenske pogodbe orožništvo, sestavljeno iz domačega prebivalstva. Zanimivo je, da so nemške koroške deželne

oblasti odsvetovale nemško usmerjenemu delu južnih Korošcev vstop v jugoslovansko orožništvo predvsem pod vidikom morebitne izgube glasovalne pravice pri predstojećem plebiscitu.

Ob odhodu jugoslovanske vojske iz plebiscitne cone A nemška prizadevanja kljub italijanski podpori po ponovni jugoslovanski izpraznitvi cone A in nadomestitvi jugoslovanske vojske z antantnimi (ali bolje italijanskimi) četami niso rodile sadu. Ob tem se je posrečilo kljub nasprotovanju plebiscitne komisije obdržati v jugoslovanskem orožništvu večje število orožnikov, ki niso bili Korošci (deloma tudi prikrito); moralo pa se je število jugoslovanskih orožnikov na pritisk komisije dokaj skrciti.

Poleg orožništva so leta 1920 bile na demarkacijski črti tudi finančne straže.⁵⁷ Število finančnih orožnikov je bilo 7. aprila 1920 211. Po posameznih krajih so bili razvrščeni takole: Blače 20, Drava 12, Loga ves 12, Zg. Dole p. Ribnica 10, Ribnica 12, Goričiče p. Vetrinj 10, Vetrinj 12, Žrelec 12, Grabštajn 6, Breg pri Grebinju 14, Sv. Mihael p. Tinje 10, Mali Št. Vid 10, Djekše 8, Golovica p. Krčanje 8, Lom p. Pustrica 10, Grebinj 10, na območju občine Ruda 10, Dravograd 10.⁵⁸

Dne 20. junija 1920 je štel celotno orožništvo na Koroškem 1.072 mož (od tega 20 oficirjev). Med njimi je bilo 475 domačinov, ki so se vključili v jugoslovansko orožništvo kot pomožni orožniki.⁵⁹ Dne 7. septembra 1920 je bilo številčno stanje jugoslovanskega orožništva 1015 mož, od tega 590 Korošcev (Arhiv INV, f. 7, mapa 22). V začetku aprila 1920 je bilo v celoti 73 obmejnih orožniških straž. Po posameznih okrajnih glavarstvih so bile orožniške postaje razporejene takole: okrajno glavarstvo Velikovec: prvi vod 5. orožniške čete: Velikovce, Grebinj, Ruda, Djekše, Tinje, Pustrica, Mali Št. Vid, Sv. Mihael, Grabštajn, Pokrče, Vovbre. Drugi vod: Dobrla ves, Sinča ves, Galicija, Železna Kapla, Jezersko, Pliberk, Libeliče ter mestni stražniki v Pliberku in Velikovcu.⁶⁰

Okrajno glavarstvo Borovlje. Prvi vod v Vetrinju: orožniška postaja Vetrinj (9 aktivnih in 14 pomožnih orožnikov domačinov), Medgorje (4, —), Zakamen (6, 4), Žrelec (6, 13), Nova ves (5, —), Spije (8, 23), Žihpolje, Majernik (6, 5), Dvor (2, 2), Podkrnos (1, 3), Golšovo (1, 3).

Drugi vod v Ribnici: Sekira (6, 5), Dole (6, 5), Hodiše (5, —), Ribnica (6, 5), Škofiče (5, 1), Kotmara ves (5, —), Plešerka (2, —).

Tretji vod v Rožeku: Loga ves (6, 12), Bilčovs (4, —), Rožek (6, 5), Št. Ilj (2, 2), Žoprače (4, 20), Podraveljski most (3, 6).

Četrti vod v Blačah: Dobrovlje (6, 4), Ledince (5, —), Blače (4, 10), Ob Dravi (2, 12),

Krašče (3, 9), Podgorje (5, 6), Stari grad (3, 6).

Peti vod v Bistrici v Rožu: Bistrica v Rožu (5, 10), Sele (2, —), Borovlje (8, —), Področica (6, 3), Podgorje (5, —), Kožentavra (6, —), Šmarjeta v Rožu (5, —) in Podljubelj (2, —).

K temu je dodati še 521 vojakov (od tega 21 oficirjev), razporejenih po Pliberku, Grabštajnu, Vovbrah, Velikovcu, Ledincih, Vetri-nju, Bistrici v Rožu in Borovljah.⁶¹

Hans Steinacher v knjigi *Sieg in deutscher Nacht*, Wien 1943, opozarja, da je uspevalo jugoslovansko orožništvo (kljub maloštevilčnosti) do 16. septembra 1920 delno brzdati nemško nacionalno propagando in delovanje protislovenskega Heimatdiensta. Ta situacija pa se je popolnoma spremenila septembra meseca, ko je plebiscitna komisija sklenila popolno odprtje demarkacijske črte med obema plebiscitnima conama ter umaknitev obmejnih straž za en kilometer v notranjost plebiscitne cone A. Orožnikom je bila prepovedana tudi kontrola prehodnikov demarkacijske črte,⁶² kar so Nemci s pridom izkoristili za prenos propagandnega materiala in za načrtno protijugoslovansko dejavnost. Na širino te Heimatdienstove dejavnosti kaže podatek, da sta v začetku septembra meseca slovenska orožnika prišla dva celovška agitatorja brez ustreznih dokumentov ter jima odvzela kakih 30 kg propagandnega gradiva.⁶³ Večkrat pa je bila ta »domoljubna dejavnost« celovških Nemcev po odprtju demarkacijske črte povezana z nakupovanjem v Celovcu manjkajočih živil.⁶⁴ Razumljivo je, da je ob takem navalu prišlo tudi do kraje in do fizičnih napadov na posamezne Slovence.⁶⁵ Eden izmed protiukrepov jugoslovanskih oblasti do take heimatdienstove dejavnosti — kolikor so sploh še imele ob vsestranskem nadzoru plebiscitne komisije možnost samostojnega ukrepanja — je bil poskus ustanovitve pomožnih straž, sestavljenih iz domačih mož in fantov. Zdi se, da so bile te straže ustanovljene predvsem na območju Dobrle vasi, kjer so ponoči opravljale redarsko službo.⁶⁶ Vendar pa je na nemško pritožbo plebiscitna komisija 29. septembra prepovedala tudi ta ukrep slovenske strani.⁶⁷

OPOMBE

1. Gl. dopis f. 7/1919, št. dok. 5527/pr z dne 30. junija 1919; prepis zapisnika 105. seje deželne vlade za Slovenijo v Ljubljani 8. junija 1919 v arhivu INV (Inštitut za narodnostna vprašanja v Ljubljani). — 2. Arhiv Slovenije, fond poverjenstva za notranje zadeve, f. 7/1919, dok. 5460/pr. (kolikor ni drugače navedeno, je gradivo iz tega fonda). — 3. Zapisnik 135. seje deželne vlade za Slovenijo 1. aprila 1920. — 4. F. 7/1919, dok. 5108

/pr. — 5. Prav tam. — 6. Prav tam. — 7. F. 15/1919, dok. 10261/pr. — 8. F. 2/1919, dok. 10261/pr. — 9. Gl. op. 7. — 10. F. 2/1919, dok. 10931/pr. — 11. Prav tam, dopis predsedstva deželne vlade s tega dne komandi dravske divizijske oblasti. — 12. Prav tam. Prim. tudi dopis predsedstva deželne vlade notranjemu ministrstvu, Beograd; prav tam. — 13. Dopis avstrijskega zunanjega ministrstva jugoslovanskemu poslanstvu na Dunaju 16. maja in depeša poslanika dr. Pogačnika 19. maja f. 8/1919. — 14. Prav tam. Po drugih podatkih je bilo na Koroškem zaprtih 216 Slovencev. — 15. Prim. seznam internirancev f. 9/1919, dok. 7197/pr. — 16. Ob prošnjah krajevnih odborov narodnega sveta je Narodni svet za Koroško 23. avgusta 1919 sporočil upravi zaporov na ljubljanskem gradu, da je za izpustitev ali za pridržanje internirancev kompetenten izključno Narodni svet za Koroško. f. 11/1919. — 17. F. 7/1919, dok. 5536/pr. — 18. F. 8/1919, dok. 7052/pr. — 19. F. 11/1919, dok. 7783/pr. — 20. Gl. op. št. 5. — 21. F. 8/1919, dok. 7096/pr. Skupno število izpuščenih se nanaša tudi na Meziško dolino ter na nekatere internirane štajerske Nemce. — 22. F. 9/1919, dok. 7373/pr. — 23. F. 8/1919, dok. 6340/pr. — 24. F. 11/1919, dok. 7093/pr. — 25. F. 11/1919, dok. 8596/pr. — 26. F. 7/1919, dok. 5281/pr. — 27. F. 7/1919, dok. 5434/pr. — 28. F. 10/1919, dok. 7253/pr. — 29. Prim. tudi članek dr. V. Rožiča *Interniranci, Slovenec*, 11. IX. 1919, št. 208. — 30. F. 11/1919, dok. 8226/pr. — 31. F. 11/1919, dok. 8758/pr. — 32. F. 11/1919, dok. 8979/pr. — 33. F. Fond Narodnega sveta za Koroško v Velikovcu, f. 1. — 34. F. 2, Dopis okrajnega šolskega komisariata v Borovljah 5. avgusta 1919, Fond Narodnega sveta za Koroško v A. S. — 35. Fond okrajnega glavarstva Borovlje f/1919, dok. št. 2080 v A. S. — 36. Fond INV f. št. 2 (podatki iz januarja 1920). — 37. Fond okrajnega glavarstva Borovlje, d. 1919, dok. 4315. — 38. Fond okrajnega glavarstva Borovlje, f. leto 1919, dok. 2397; tudi INV, f. 7, mapa št. 21. — 39. INV, f. 2 (Dopis komande dravske divizije predsedniku deželne vlade 20. marca 1920). — 40. Ustrezne odloke je izdala Deželna vlada za Slovenijo še februarja 1919. leta. Prim. ustrezeni odlok v Uradnem listu Deželne vlade z dne 8. februarja 1919, XLVII. — 41. Na območju velikovškega okrajnega glavarstva je bilo do 29. julija 1920 zaprtih zaradi protijugoslovanske propagande 13 gostiln; ena v Malem Št. Vidu, ena v Pokrčah, ena v Rudi, dve v Tinjah, ena v Sv. Lovrencu, ena v Železni Kapli, ena v Dobrli vasi, ena v Bistrici, ena v Grebinju, ena v Galiciji, ena v Vresah (občina Pokrče) in ena v občini Važenberk (INV, f. 7. — 42. F. 9/1919 — 43. Fond okrajnega glavarstva Borovlje f. leto 1919, dok. 3328. — 44. INV, f. 7, mapa 24. — 45. Dokumentacija opozarja na več primerov, da so nemški oskrbniki teh posestev skušali pregnati z najemne zemlje slovensko usmerjene najemnike, predvsem tiste, ki so prejeli zemljo v najem od jugoslovanskih oblasti. Tako je 19. septembra 1920 oskrbnik Helldorfovega posestva skušal vreči iz stanovanja v zaselku Klošter dotedanjo najemnico (dopis krajevnega odbora Narodnega sveta, fond Narodnega sveta za Koroško, f. 1). Podobni poskusi so bili tudi jeseni 1919 na območju humperške veleposesti (poročilo orožniške postaje Humperk, 14. avgusta 1919, f. Fond Okrajnega glavarstva Borovlje). — 46. M. Wutte, *Kärntens Freiheitskampf*, Weimar 1943. — 47. Prim. dopis okrožnega agrarnega urada za Koroško sekciji SHS medzavezniške plebiscitne komisije 1. oktobra 1920, INV, f. 7, mapa 24. — 48. AS, Odločbe o sekvstru so v materialu okrajnega glavarstva Borovlje f. 3 (obratni spisi). — 49.

Gl. zahtevo predsednika deželne vlade za Slovenijo dr. Brejca 2. avgusta 1919. f. 11/1919, dok. 7288/pr — po mnenju jugoslovanske policije naj bi bilo v tem času v Celovcu in v okolici kakih 5000 članov komunistične stranke Avstrije. f. 11/1919 dok. št. 7288/pr. — Po umiku jugoslovanske vojske iz Celovca je skušala izpolniti vrzel pri prodaji in odkupu poljščin na območju cone A posebna »Družba za nakup in prodajo«, ki pa se ni najbolj obnesla. To je imelo večkrat tudi negativen odmev med južnim koroškim prebivalstvom (prim. dopis okrajnega glavarstva Borovlje, f. 19/1919, dok. 12253/pr). — 50. Po podatkih jugoslovanskih oblasti so se ukvarjale z nemško propagando tri izpostave propagandnega oddelka koroškega deželnega zbora, od teh ena pod vodstvom policijskega svetnika Spitzerja v Celovcu, druga v Mostiču pod vodstvom znanega Glantschniga iz Vovber in tretja v Št. Andražu v Labotski dolini pod vodstvom nadporočnika Mayerhoferja. Poleg teh je bila še posebna pisarna v Vrbi za okrajno glavarstvo Borovlje. Med agenti so bili predvsem nekdanji pripadniki heimwehrrkompanij in volkswehra. To, da so Nemci širili propagando tudi v Mežiški dolini, dokončno prisojeni Jugoslaviji, je presojalo okrajno glavarstvo Velikovec (21. novembra 1919) za »neprijateljsko počutje od strani avstrijske republike«. f. 19/1919, dok. 14536/pr. — 51. S tem je tudi povezana misel o razširitvi in dopolnitvi krajevne bolnišnice v Borovljah, s čimer bi odpadla potreba po morebitnem zdravljenju v celovski bolnici. — 52. AS Fond okrajnega glavarstva Borovlje 1919, dok. 3947. — 53. INV, f. 7. —

54. AS Prim. dopis okrajnega glavarstva Borovlje, fond okrajnega glavarstva Borovlje 1919, dok. 4046. — 55. F. 18/1919, dok. 12366. — 56. V tem času so v velikovškem okraju zaplenili več tisoč letakov. Po mnenju okrajnega glavarstva je bilo v tem času opaziti nemško propagando edino v nekaterih občinah severno od Drave: Djekše, Grebinj, Ruda in Pustrica (f. 5/1920, dok. 2019/pr.). — 57. f. 16/1920, dok. št. 7730/pr. — 58. Prav tam. — 59. Oktobra 1919 je imel Narodni svet za Koroško v evidenci 700 slovenskih mož in fantov, ki bi se po potrebi na podlagi 56. člena saintgermainske mirovne pogodbe vključili med pomožno orožništvo, f. 15/1919, dok. 10265/pr. — 60. Poročilo Okrajnega glavarstva Borovlje z dne 6. novembra 1919 f. 19/1919, dok. 13094/pr; prim. še f. 21/1920 dok. 4479/pr. — 61. Stalež z dne 22. junija 1920. Fond okrajnega glavarstva Borovlje, fascikel brez nadrobne označitve; prav tam, f. II. — 62. Dopis jugoslovanske sekcije plebiscitne komisije okrajnima glavarstvom v Velikovcu in Borovljah 6. septembra 1920, f. 19/1920. — 63. Poročilo občinskega urada Dobrla ves f. 22/1920, dok. 10626/pr. — 64. Prim. dopis postajnega načelnika železniške postaje Grabštajn 13. avgusta 1920. Fond Narodnega sveta v Velikovcu f. 2. — 65. Na primer na duhovnika Meška 9. septembra 1920, prav tam, gl. tudi op. 15. — 66. Gl. op. 15. — 67. Pri »pomožni policiji«, ki so jo skušale ustanoviti jugoslovanske oblasti, je šlo predvsem za poskus dobrloveškega kaplana Krašnje. Prim. dopis jugoslovanske sekcije plebiscitne komisije 4. oktobra 1920 okrajnemu glavarstvu Velikovec, f. 21/1920, dok. 10477.

13. julij 1920. Ta datum je črno obrobljen v zgodovini tržaških Slovencev. Tega dne jih je zadel najhujši udarec, ki naj bi ohromel vse njihovo kulturno, politično in gospodarsko življenje in naj bi bil začetek njihovega sistematičnega in radikalnega iztrebljenja. Tega dne so fašisti naskočili *Narodni dom* v Trstu in ga upepelili.

Da doumemo pomen tega dogodka, naj na kratko povemo, kaj je bil *Narodni dom* za tržaške Slovence.

Ob prehodu iz prejšnjega stoletja v sedanje je narodno prebudni razmah tržaških Slovencev dosegel svoj višek. Mejniki tega razvoja je bila ponosna zgradba *Narodnega doma* v središču mesta na nekdanjem *Vojašniškem trgu* (*Piazza Caserma*). Slovenci pa so navadno rabili krajše ime »*Vojaški trg*«). Postavila ga je z lastnimi sredstvi leta 1904 *Tržaška hranilnica in posojilnica*. Zgradilo ga je domače slovensko gradbeno podjetje *Martelanc*.

V njem je imela hranilnica svoj sedež v prvem nadstropju, poleg nje je bila *Slavjanska čitalnica* z bogato staro knjižnico. V pritličju sta bili na eni strani glavnega vhoda kavarna, na drugi strani restavracija. V zgor-

njem nadstropju v severnem delu poslopja, kjer je bila restavracija, in ki je bil obrnjen proti ulici *Geppa*, je bil prvi slovenski hotel v Trstu, ki si je nadel za tiste čase zelo značilno ime *Balkan*. S tem imenom so označevali Italijani pa tudi Slovenci celo zgradbo. V južnem traktu, ki je gledal na ulico *Gallati*, je bila v pritličju tiskarna, kjer se je tiskal slovenski tržaški dnevnik *Edinost*. V prvem in drugem nadstropju so imele svoj sedež *Glasbena matica*, *Planinsko društvo* in *Delavsko podporno društvo*. V višjih nadstropjih pa so bila zasebna stanovanja.

V notranjem delu doma je bila v pritličju telovadnica *tržaškega Sokola*, reprezentativno stopnišče pa je z leve in desne peljalo do velike gledališke dvorane z balkonom.

Ker je bila spričo nestrpnosti italijanskih nacionalistov nevarnost, da bi mestna elektrarna nagajala pri dobavi toka zlasti v času, ko je delala tiskarna in so bile gledališke predstave, je imel *Narodni dom* lasten generator, ki je oskrboval vso hišo z elektriko.

V gledališni dvorani so se zbirali tržaški Slovenci tudi na političnih zborovanjih in na drugih sestankih, tam so bili tudi koncerti in druge kulturne manifestacije ter plesi.

Narodni dom v Trstu pred požigom.

Na levi Narodni dom (nadrobnejši popis v besedilu). Vhiši na skrajni desni je kavarna *Fabris*, kamor so hodili Slovenci že pred gradnjo *Narodnega doma* in kjer so se shajali še pred dvema letoma, ko se je spremenila v bar. V hiši v sredini slike je bila ljudska kavarna *Universo*. Ob plinski svetilki na levem robu slike je stal tedaj enonadstropni hotel *Evropa*, kamor so tudi zahajali Slovenci. Na sredi slike je javni vodnjak. Pred njim z jerbasom na glavi okolčanka.

Pred Narodnim domom je bil velik trg, ki je danes zazidan. Tam so bila zborovanja na prostem in od tam so se odvijali sprevedi po mestu.

V Narodnem domu so bile tako združene vse veje javnega udejstvovanja. Zgradba je bila po svoji zunanosti res veličastna in nekaj za Trst nenavadnega. Čeprav je bila velika, je z nadaljnjim razvojem slovenskega življa kaj kmalu postala pretesna. Zaradi tega se je najprej iz nje izselila tiskarna, ki je dobila večje prostore v ulici sv. Frančiška, kjer sta še sedaj tiskarna in slovenska knjigarna. Kmalu ji je sledil Sokol, ki je dobil primernejše prostore v pritličju tedaj ustanovljene Slovenske trgovske šole v Trstu v ulici Stadion (sedanji ulici C. Battisti).

Z lastno dvorano se je močno razmahnilo slovensko gledališče. Predstave so postajale vse kvalitetnejše, saj so jih poleg drugih režirali Verovšek in Danilova ter v zadnjih letih Milan Skrbinšek. Na oder so prišla celo dela domačih pisateljev, tako Jake Štoke in dr. Josipa Mandića, ki je bil znan kot operni komponist, a je na tržaški oder spravil nekaj svojih krajših socialnih in družbenih iger. Tržaško gledališče se je v svojih najboljših letih kosalo z ljubljanskim. Prav v zadnjih letih njegovega obstanka so prisostvovali predstavam tudi priznani italijanski igralci, ki so gostovali v Trstu in so izražali največje priznanje.

Pod vodstvom domačina, poznejšega ravnatelja ljubljanske opere Mirka Polića, so bile na tržaškem odru tudi prve operetne in operne predstave v slovenskem jeziku. To pa je zbudilo hudo kri pri italijanskih nacionalistih, tako da so prek zavoda v Italiji, ki je dajal avtorsko dovoljenje za predstave, preprečili, da bi v Trstu peli v slovenskem jeziku Puccinijevo opero *Madame Butterfly*.

Tudi koncerti domačih in povabljenih umetnikov in zborov so bili izbrani in na višku.

Hkrati s predavanji v Ljudskem odru so se pričela tudi predavanja v Narodnem domu, in sicer v gledališčni dvorani, ki pa je bila marsikdaj premajhna. Predavali so razen domačinov pretežno od zunaj povabljeni dobri govorniki.

V prostorih Slavljanske čitalnice je bila kmalu po odprtju Narodnega doma prva razstava slovenskih slikarjev, kjer so Tržačani lahko občudovali dela Jakopiča, Groharja, Jame in drugih slovenskih umetnikov, med temi tudi nekaj domačih.

Zborovanja v dvorani in na trgu pred Narodnim domom leta 1907 so pripomogla, da so se tržaški Slovenci tako močno afirmirali pri tedanjih državnoborskih volitvah.

Tri leta pozneje pa je v prostorih Narodnega doma poslovala komisija političnega

društva *Edinost*, ki je zbirala podatke o pretevorbah in drugih mahinacijah magistratnih števni organov pri ljudskem štetju in zbrala toliko materiala, da je vlada morala odrediti vsaj delno revizijo štetja, tako da je prvotno ugotovljeno število Slovencev in Hrvatov v Trstu (38.485) poskočilo na 59.319.

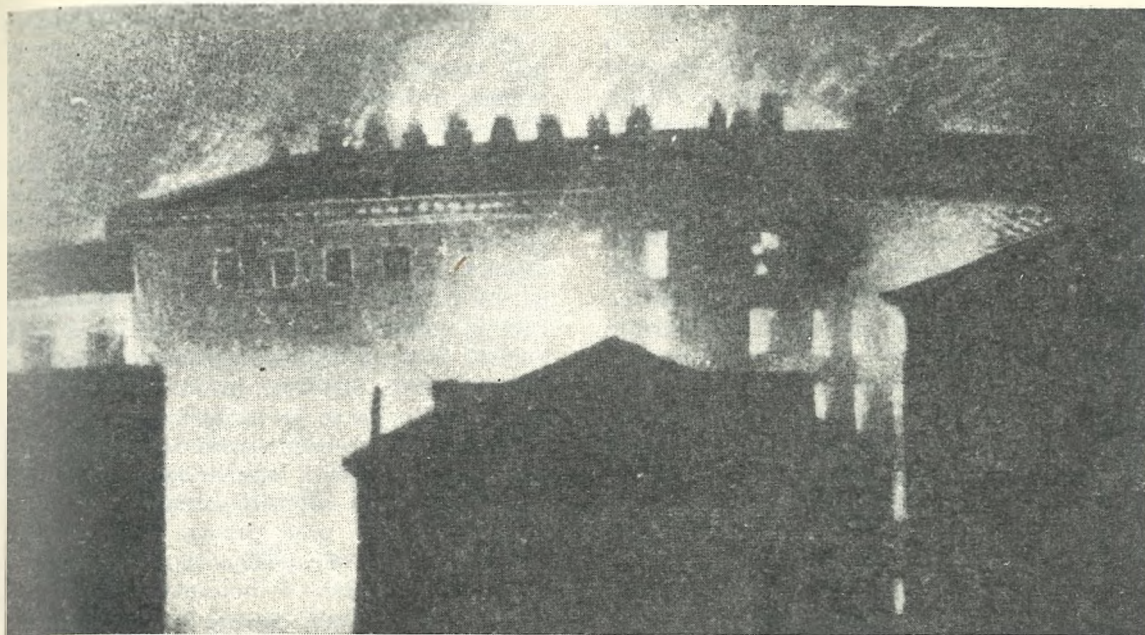
V Slavljanski čitalnici je imel ob koncu prve svetovne vojne svoj sedež Krajevni narodni svet za Trst in slovenski del Istre do svojega razpusta proti koncu novembra 1918.

Ko so italijanske okupacijske oblasti jeseni 1918 zaprle vse slovenske srednje in strokovne šole v Trstu (slovensko trgovsko šolo ter goriško slovensko gimnazijo in goriško slovensko učiteljsko, ki sta zadnji dve leti vojne poslovali v Trstu) ter prav tako nemško klasično gimnazijo, realno gimnazijo in realko, kjer je bila tretjina dijakov slovenskih, so se za te dijake višjih razredov odprli tajni tečaji, da ne bi izgubili šolskega leta, so bili nekateri razredi v Narodnem domu: v Čitalnici, v Hranilnici, v Glasbeni matici; en razred je bil celo na gledališkem odru. Ob koncu šolskega leta pa je bila gimnazijska realnogimnazijska, realčna in učiteljska matura v Slavljanski čitalnici pod nadzorstvom pravega deželnega šolskega nadzornika.

Vsega tega bujnega življenja pa je bilo 13. julija 1920 na mah konec z zločinskim požigom Narodnega doma.

Povod ali bolje, omišljeni povod za požig Narodnega doma v Trstu je bil incident med domačim prebivalstvom v Splitu in častniki italijanske vojne ladje *Puglie*, ki je bila zasidrana v splitski luki, na rojstni dan kralja Petra I, 12. julija 1920. Incident so po načrtu sprožili italijanski častniki, da bi motili proslavo tega dne in izzvali reakcijo prebivalstva, ki bi jim dala vzrok za teroristične izpade. Dva italijanska častnika sta snela in strgala jugoslovansko zastavo, ki je za proslavo plapolala ob obali. Zaradi tega in spričo izzivalnega obnašanja še drugih italijanskih častnikov se je domače prebivalstvo silno razburilo. Krajevni varnostni organi so sicer zadostno varovali izzivače pred razjarjenim prebivalstvom, toda Italijani so hoteli, da pride do izgrediv. Zato je na obrežju pristal italijanski motorni čoln in iz njega so vrgli dve ročni bombi na neoboroženo ljudstvo. En moški je bil ubit in več otrok ranjenih. Tedaj so jugoslovanski žandarji streljali na čoln in smrtno zadeli nekega častnika in ranili krmarja.

Da so bili krivi za ta incident častniki italijanske vojne ladje, je ugotovila v ta namen sestavljena mednarodna komisija, v kateri je bila zastopana tudi Italija in kateri je predsedoval ameriški admiral Andrews.

Narodni dom v plamenih, posnet v noči od 13. na 14. julij 1920.

Toda italijanskim nacionalističnim prenapetežem ni bilo za to, da bi se ugotovili krivici, in niso čakali, da bi se ustanovila komisija. Incident jim je bil zaželen ali, kakor kaže, celo sporazumno izvabljen za široko zasnovane teroristične izpade proti slovenskemu in hrvatskemu prebivalstvu na okupiranem ozemlju. Vodstvo te akcije je prevzel leto dni prej ustanovljeni tržaški fašjo s svojimi akcijskimi četami (*squadre d'azione*).

Prvi fašjo v Italiji je bil ustanovljen 23. marca 1919 v Milanu. Na Primorskem, kjer je bilo med Italijani ozračje nasičeno z nacionalistično strastjo, so bila tla posebno ugodna, ker so fašisti svojo teroristično dejavnost oplešali z narodnostnimi in iredentičnimi motivi. Že 3. aprila 1919 je bil v Trstu sestavljen fašjo in mesec dni pozneje so se že ustanovile prve akcijske čete, ki so terorizirale prebivalstvo. Jedro teh čet so sestavljali skrajni nacionalisti in ostanki arditov, tj. posebne vojaške napadalne formacije, ki jo je Italija ustvarila v vojni stiski iz prenapetežev in sumljivih elementov. Materialno pa so bolj ali manj prostovoljno podpirali fašistične skvadriste razna industrijska in gospodarska podjetja in ustanove.

Prva večja teroristična akcija nastalega tržaškega fašja je bil naskok na Delavski dom (*Casa del popolo*) v ulici Madonnina dne 4. avgusta 1919 s sodelovanjem varnostnih organov. S strojnicami so streljali v okna poslopja in prek streh sosednjih hiš so vdrli v dom, kjer so razdejali opremo in naprave. Tako je bila močno poškodovana tudi bogata knjižnica Ljudskega odra, ki je imel v hiši

svoj sedež. Že dopoldne istega dne pa so bili naskočili in opustošili tiskarno Edinost v ulici sv. Frančiška in učilnice tedaj oblastveno zaprte Ciril-Metodove šole na Akvedotu.

Ognjeni krst tržaškega fašja in fašizma v Italiji sploh pa je bil požig Narodnega doma v Trstu dne 13. julija 1920.

Že dan po incidentu v Splitu so tedaj v Trstu izhajajoči italijanski nacionalistični dnevnik *Il Piccolo*, *Era Nuova* in *La Nazione* objavili silno strupena poročila o dogodkih v Splitu in so terjali najenergičnejše represalije. V Trstu je vladalo težko ozračje kakor pred hudo nevihto. Po izkušnjah prejšnjih fašističnih izgredov proti tiskarni Edinost, Ciril-Metodovim šolam, Delavskemu domu, predstavništvu kraljevine Jugoslavije in drugim jugoslovanskim ustanovam v Trstu so tržaški Slovenci s strahom pričakovali dogodkov, kajti vedeli so, da ne morejo računati na varnostne organe za varstvo svoje osebe in svojega imetja. O akcijah, ki so jih pripravljali fašistični skvadristi, je bil obveščen tudi kvestor. Letos umrli tržaški zgodovinar Carlo Schiffrer pravi v članku *Fascisti e militari nell'incendio del Balkan*, ki ga je objavil v tržaškem mesečniku *Trieste* (X. 55, maj—junij 1963), da je kvestor poslal vsem civilnim in vojaškim oblastem nujno obvestilo, ki se je glasilo: »Žalostni dogodki v Splitu so imeli tudi tukaj svoj odmev. Iz oportunističnih razlogov je treba skrbeti za posebno varstvo tujih krožkov in društev ter dnevnika Edinost«. Zlasti hotel Balkan je moral biti močno zaščiten: oddelek karabinerjev je bil postavljen pred glavno fasado,

drugih 60 karabinjerjev je bilo v sosednji palači ravnateljstva državne železnice, od koder naj bi varovali bočno stran poslopja v ulici G. Galatti; razen tega je bilo v bližnji vojašnici 250 mož redne vojske z oddelkom strojnic v bojni opremi pripravljenih z nalo-go, da skrbijo za varstvo hotela Balkan. Drugi karabinjerski oddelki bi morali varovati jugoslovansko predstavništvo na Jožefovem trgu, tiskarno Edinost in razne druge sloven-ske zavode in ustanove. Vse te odredbe pa so bile samo pesek v oči, kajti od prejšnjih fašističnih napadov je bilo znano, da se var-nostni organi, ki so bili postavljeni za stra-žo, niso nikdar uprli napadalcem, temveč da so izginili tik pred napadom ter se zopet prikazali po končanem napadu in aretirali osebe, ki so bile napadene.

To se je zgodilo tudi 13. julija 1920. Var-nostni organi niso preprečili napada na Na-rodni dom in na druge zavode in ustanove. Obratno, pasivno so gledali na divjanje napa-dalcev in jim, kakor bomo videli, celo poma-gali. Vse to se je dogajalo v času, ko fašisti še niso bili na vladi. S takim pasivnim ali dobrohotnim zadržanjem je tedanja demo-kratična italijanska vlada pokazala svojo nemoč proti fašistom ali morda celo svoje tiho simpatiziranje z njimi, ker so bili ti na-padi proti slovenskemu življu pobarvani z nacionalističnim in iredentističnim duhom.

V popoldanskih urah 13. julija 1920 se je na Velikem trgu pred tržaškim magistratom zbrala velika množica, ki so jo hujskali k na-silju razni govorniki, njim na čelu Francesco Giunta, ki je ob koncu vojne iz svoje rodne Toskane z okupacijskimi četami prišel v Trst. Končal je svoj govor z besedami: »Oko za oko, zob za zob!« Napetost in razburjenost med zborovalci je bila vedno večja. Da bi jo nahujskali do skrajnosti, so v nekem tre-nutku na trgu linčali nekega italijanskega delavca, češ da je bil Hrvat iz Dalmacije in je hotel izzivati zborovalce. Po končanih go-vorih so se zborovalci, očitno po strogem na-črtu, po raznih ulicah zvalili proti Narod-nemu domu.

Ker je bilo po pisanju italijanskih listov in po navideznih varnostnih ukrepih pred Narodnim domom pričakovati napad, so bili kavarna, restavracija in glavni vhod zaprti in železne rebrače so bile spuščene. Tudi Hranilnica in posojilnica ter Čitalnica, ki sta imeli svoj sedež v prvem nadstropju na glav-ni fasadi, sta bili zaprti. Glasbena matica je poslala učence domov, da ne bi bili izpostav-ljeni izgreedom. Tudi stanovalci so večji del iz previdnosti zapustili poslopje. V poslopju so ostali samo kavarniški, restavracijski in ho-telski uslužbenci ter redki hotelski gostje. V privatnih stanovanjih so bili v tem dnev-

nem času skoraj samo ženske in otroci ter vsega le štirje moški: neki bančni uradnik, neki trgovec, neki pomorski strojnik ter ti-skarnar in sokolski vaditelj Miroslav Ambro-žič.

Demonstrantje so se neovirani lahko pri-bližali Narodnemu domu in ga obkolili s treh strani, četrta stran poslopja se je držala dru-gih hiš. Tedaj je počila petarda. Nekateri očitvidci pravijo, da so jo vrgli iz sosednje palače železniškega ravnateljstva. Fašistični listi so naslednji dan pisali, da je to bila bomba, ki so jo vrgli iz Narodnega doma na demonstrante. Schiffrer pravi v že omenje-nem članku, da se je trinajst let po požigu Narodnega doma eden izmed najbolj razvpitih vodij fašističnih skvadrstov, ki je bil tedaj v tržaških zaporih zaradi ropanja ži-dovskih trgovin, pred pazniki in priporniki bahal, da je na dan požiga Narodnega doma dopoldne najel sobo v hotelu in tja spravil kovčke z bombami, posode z bencinom in drugim gorljivim materialom ter da je po dogovoru s svojimi sopajdaši dal znamenje za naskok na Narodni dom.

Naj velja ena ali druga verzija, pok je bil domenjeno znamenje za napad, kajti v tre-nutku se je sprožil pravi bobneči ogenj na vse poslopje. Ogenj so odprle kraljeve straže (*guardie regie*). To je bila posebna formacija uniformiranih in oboroženih policijskih straž, ki so jo po vojni ustanovili poleg karabinjer-jev in ki je pokazala svoj značaj že pri napa-du na Delavski dom leto dni prej. Te straže so streljale v strnjenih vrstah s puškami na poslopje. Prva vrsta je celo klečala, da je lažje merila. Pri tem je bil ranjen neki itali-janski častnik od puškine kroglice, ki se je od-bila od poslopja.

Tedaj so stopili v akcijo vojaki, ki so bili v bližnji vojašnici konsignirani, da bi po dob-ljenem nalogu varovali Narodni dom. Toda niso nastopili proti napadalcem, temveč so pomagali iz vojašnice valiti že pripravljene sode bencina za požig Narodnega doma. De-monstranti so podrli glavna vhodna vrata, drli v poslopje in vse polili z bencinom. V najkrajšem času je bilo vse poslopje v plame-nih. Ljudje, ki so bili v hiši, so se zaman sku-šali rešiti. Če se je kdo prikazal na oknu in klical na pomoč, so straže neusmiljeno stre-ljale nanj. Dva hotelska gosta, lekarnar Hugo Roblek in njegova hčerka, sta skočila z dru-gega nadstropja gorečega doma. Roblek je obležal mrtev na pločniku, hčer pa so težko ranjeno spravili v bolnišnico.

Ko so prihтели gasilci, jim demonstrantje niso dopustili, da bi gasili ogenj, in so jim prerezali cevi. Dovolili so jim samo, da varu-jejo pred ognjem sosednje hiše. Trenutek, ko so se demonstrantje prepirali z gasilci, je

uporabil tiskar Ambrožič, ki je bil, kot omenjeno, v hiši, ter odprl vrata, ki so gledala na ulico Galatti, in tako rešil iz goreče hiše nesrečneže, ki so bili v gorečem poslopju. Toda kraljeva straža je aretirala vse moške, med njimi tudi rešitelja Ambrožiča.

Poslopje je gorelo ves večer in vso noč ter še naslednji dan. Plameni so se dvigali visoko v nebo in odsev ognja je bil viden daleč naokoli. Pred gorečim poslopjem pa je tulila podivjana množica, ne da bi jo varnostni organi razgnali. Ali so bile še druge človeške žrtve med hotelskimi gosti, ni znano. Oblasti niso izdale nobenega sporočila. Sicer so težko ostali kaki sledovi, kajti vročina v gorečem domu je bila tolikšna, da so se ukrivili težki jekleni nosilci balkona v gledališni dvorani in da so se stalili zlatniki v trezorjih hranilnice.

Zgorela je gledališna dvorana, zgorela je čitalnica s svojo bogato knjižnico, zgorel je hotel s kavarno in restavracijo, zgoreli so sedeži Glasbene matice in Delavskega podpornega društva ter zasebna stanovanja, med temi tudi stanovanje tedanjega predsednika političnega društva Edinost Josipa Wilfana.

Nobeden izmed napadalcev ni bil aretiran, pač pa so, kakor smo omenili, zaprli vse

moške, ki so utegnili rešiti golo življenje iz gorečega Narodnega doma. Naslednji dan so fašistični listi pisali, da so iz Narodnega doma streljali s puškami in metali na demonstrante bombe ter tako provocirali požar.

Na razstavi fašizma v Rimu ob desetletnici fašističnega režima, kjer so dali poseben pomen požigu Narodnega doma v Trstu, so razstavili orožje in municijo, ki so jo bojda zaplenili v pogorišču Narodnega doma.

Napad proti tržaškim Slovincem pa ni bil omejen samo na požig Narodnega doma, temveč je zajel tudi vse druge jugoslovanske zavode in ustanove. Že neposredno z zborom na Velikem trgu je večja skupina demonstrantov ubrala pot na Jožefov trg ter tam predrila kordon straž, vdrla v prostore Jugoslovanskega predstavništva, razbila vse pohištvo in odnesla jugoslovansko zastavo.

Druge skupine so se odcepile od glavnega toka proti Narodnemu domu in opustošile sedež Jadranske banke, podružnice Ljubljanske kreditne banke, Splošne posojilnice in Hrvatske štedionice. Naskočile so tiskarno Edinost in srbsko šolo na Kanalu. Oropali so slovenske gostilne in trgovine, razdejali pisarne raznih slovenskih odvetnikov, tako tudi pisarno dr. Wilfana. Niti zasebno stanova-

Narodni dom po požigu, ko je čas že delno izpral sledove plamenov in dima.

nje jugoslovanskega delegata ni bilo varno pred fašističnimi napadi.

Požigu Narodnega doma so fašisti pripisali tako velik pomen, da so mu dali posebno ime *Vespri Triestini* po analogiji s pokolom Francozov na Siciliji leta 1282, ki prešel v zgodovino kot *Vespri Siciliani*.

Da ni bilo teroristično divjanje proti Slovencem v Trstu spontana in nepripravljena reakcija na incident v Splitu, temveč načrtna in dobro premišljena akcija, priča tudi dejstvo, da so bili istočasno podobni izgredi na Reki, v Pulju in drugih središčih Istre.

V Pulju je bilo istega dne javno zborovanje, na katerem je hujškal zborovalce zlasti poznejši fašistični poslanec Bilucaglia. Tudi v Pulju je veljal glavni napad Narodnemu domu, ki je pogorel do tal. Napadli pa so tudi druge hrvatske zavode in stanovanja znanih hrvatskih voditeljev. Vse to se je lahko zgodilo, ne da bi varnostni organi skušali preprečiti izgrede. In vendar je že v dopoldanskih urah državni tožilec bil opozoril civilnega komisarja in kvestorja, da se pripravlja napad na Narodni dom in sta oba obljubila, da bosta skrbela za red.

Istega dne so v Pazinu porušili tiskarno Hrvatskega tiskovnega društva. Tamkajšnji Narodni dom ni postal žrtev plamenov, ker so v poslopju že delj časa stanovale družine italijanskih častnikov.

Na Reki, kjer je tedaj vladal pesnik Gabriele D'Annunzio, so bile predmet napada vse slovenske ustanove in podjetja. Naskočili so celo jugoslovanske jadrnice v luki in jih poškodovali. V tem mestu je trajala gonja proti jugoslovanskemu življu dva dni. Končala se je, ko je D'Annunzio obljubil, da bo mesto očistil vseh neitalijanskih elementov.

Kaj pa so hoteli fašisti in italijanski nacionalisti doseči s temi izgredi? Gotovo so, kakor je sodil v svojih spisih znani italijanski anti-fašist Gaetano Salvemini in z njim tudi že omenjeni tržaški zgodovinar Schiffreer, hoteli tako motiti tedaj pričeta mirovna pogajanja med Italijo in Jugoslavijo. Toda glavni namen je bil, da izkoristijo splitski incident za čiščenje Trsta ter raznih drugih mest in središč na okupiranem ozemlju od Slovencev in Hrvatov. To je, kakor smo gori omenili, z javnim razglasom obljubil D'Annunzio za Reko. Istega dne, 15. julija 1920 pa se je sestel tržaški fašjo in vladi v Rimu poslal poziv, da »nemudoma izvede racionalno in sistematično čiščenje mesta in vseh krajev tostran demarkacijske črte in naj se v posvetovalne odbore pritegnejo državljani vseh razredov, toda preverjenega patriotizma«. In res je tedanja vlada, ki ni bila fašistična, v času, ko ni še bilo rešeno vprašanje meja, v celoti sprejela in odobrila te načrte.

Fašisti pa so znali spretno izkoristiti te nacionalne in iredentične momente za uveljavitev politično strankarskih teženj fašističnega gibanja. Požig Narodnega doma v Trstu je bil ognjeni krst nastajajočega fašizma. Dva meseca po požigu Narodnega doma, 29. septembra 1920, je pisal Mussolini v svojem glasilu *Il Popolo d'Italia*, da »bojni fašji v nekaterih delih Italije šele nekaj obetajo, medtem ko so v Julijski krajini že prevladujoči in vodilni element politične situacije« in dalje, da bodo »morda fašisti Julijske krajine sprožili veliko gibanje nacionalne prenovitve in postali plemenita in bojevita prva straža Italije, ki jo mi sanjamo in pripravljamo«.

Vespri Triestini so po mnenju fašistov bili ena najvažnejših epizod v zgodovini Italije. Zaradi tega so desetletnico požiga Narodnega doma v Trstu slovesno slavili po vsej Italiji. Glavni krivec Francesco Giunta je v navzočnosti najvišjih civilnih in vojaških oblasti prejel marmornato spominsko ploščo. Fašistična vlada se mu je tudi v gmotnem pogledu pokazala zelo hvaležna. Le nekaj let po požigu Narodnega doma je postal podpredsednik poslanske zbornice, nato državni podtajnik in predsednik največje italijanske paroplovne družbe. Tudi vsi drugi sodelavci pri požigu Narodnega doma so prejeli spominske medalje in bogate nagrade.

Ob desetletnici fašističnega pohoda na Rim, leta 1932, je Giunta izdal knjigo *Un po' di fascismo*, v kateri se je s ponosom bahal, da je on bil glavni požigalec Narodnega doma v Trstu. Tedanji urednik tržaškega fašističnega dnevnika *Il Popolo di Trieste* Michele Risolo pa je objavil obsežno knjigo *Il fascismo della Venezia Giulia delle sue origini alla marcia su Roma* in jo posvetil F. Giunti. Na naslovn strani je v rdeči in črni barvi prikazan goreči Narodni dom. Uvod h knjigi je napisal tedanji urednik in sedanji lastnik drugega fašističnega lista *Il Piccolo Rino Alessi*,* kjer je med drugim povedal: »Plameni Balkana so končno očistili Trst. S silo svojih patriotskih tradicij se je Trst postavil na čelo fašizma. Zaradi tega trdimo, da je bil tržaški fašizem čisto politično gibanje... posebno svetla predigra revolucije, ki je pripeljala do prevzema oblasti. Če ne bi bilo tega gibanja, bi jadransko vprašanje utonilo v Nittijevi rešitvi. Brez tega ne bi Italija imela meje na Alpah in Reka ne bi postala italijanska.«

V knjigi so tudi besede samega Giunte, s katerimi pripisuje zasluge pri požigu Narodnega doma Mussoliniju: »Kar sem storil, sem storil zanj. On je bil vodja.«

Požig Narodnega doma v Trstu naj bi po fašističnih načrtih in pričakovanju postal

* R. Alessi je umrl, ko je ta prikaz že bil povstavljen (L. Č.)

grob slovenstva in hrvatstva na Primorskem, hkrati pa naj bi bil prvo življenjsko znamenje novo rojenega italijanskega fašizma. Toda zgodovina naslednjih petindvajset let je pokazala, da je tudi v tem primeru veljal rek, da kdor drugemu jamo koplje, sam vanjo pade.

Za Slovence in Hrvate na vsem okupiranem in nato anektiranem ozemlju je bil požig Narodnega doma res silno hud udarec. Z njim niso imeli samo težke gmotne škode, ki je znašala nad petdeset milijonov tedanjih lir. Stvarna in moralna izguba pa je bila naravnost porazna. Saj so s tem izgubili središče, kjer so prej imeli svoje gledališke predstave, koncerte, predavanja in druge kulturne prireditve, kjer so se shajali na zborovanjih ali k tovariškim pogovorom v čitalnici, kavarni ali restavraciji. Toda najhuje je bilo spoznanje, da so postali brezpravna raja, ki je bila na milost in nemilost prepuščena fašističnemu nasilju. Če je veljalo to že za čas, ko fašisti še niso bili na vladi in ko niso bile še določene nove državne meje, so Slovenci in Hrvatje lahko gledali v prihodnost le z največjo zaskrbljenostjo, kajti niso mogli računati na pomoč rojakov v komaj ustanovljeni Jugoslaviji in prav tako ne na posredovanje zunanjega sveta.

S požigom Narodnega doma je bilo paralizirano življenje tržaških Slovencev. Bilo je, kakor da bi bili izginili z obzorja, komaj so se upali na cesto. Skrivaj so se obiskovali na domovih in iskali tolažilno in blažilno besedo. To je bilo res vzdusje na smrt obsojenega ljudstva. Očrnelo zidovje pogorelega Narodnega doma je bil grozen memento.

Ko je kmalu po aneksiji prišel v Trst italijanski kralj, so dobesedno tapecirali ruševine Narodnega doma z italijanskimi trobojnicami, bodisi da so hoteli tako pred njim prikriti sramoto ali pa v praznični obleki prikazati simbol prve fašistične zmage.

Narodni dom je bil, kakor smo že rekli, last Tržaške hranilnice in posojilnice. Zaradi tega je zanj bil udarec posebno hud. V danih razmerah ni mogla niti misliti, da bi ga zopet vzpostavila, toda bila je vendar tako zdrava in še tako močna, da je udarec prebolela in zopet začela poslovati. Vendar prav ta njena moč ji je bila v pogubo. Avgusta meseca 1940 je fašistična oblast razpustila njen upravni in nadzorni odbor, v katerega so že prej vsilili fašistične člane, in jo zlili s tržaško hranilnico *Cassa di Risparmio*, ki so jo tako okrepili z denarjem slovenskih vlagateljev.

Ker Tržaška hranilnica in posojilnica ni mogla obnoviti pogorelega Narodnega doma, je bila prisiljena ga prodati. Iz nekdanjega Narodnega doma je nastal sedanji *Hotel Re-*

gina. Pritlični del iz belega kraškega marmorja je ostanek prejšnjega doma. Prav tako je ohranjeno kamnito znamenje hranilnice (čebelnjak s čebelami) nad glavnim vhodom. Pročelje višjih nadstropij ima še vedno staro rdečkasto barvo, toda ni več tako izbrano kakor pred požarom. Da bi pa pred tujim očem zakrili tudi to metamorfozo prejšnjega Narodnega doma, so zazidali trg pred njim z večjim stanovanjskim blokom.

Tržaški Slovenci se niso varali v svoji bojazni glede prihodnosti. Požig Narodnega doma je bil samo začetek njihove kalvarije; ta pa je bila težja, kakor so si jo lahko slikali tudi najbolj temnogledi. To se je pokazalo že v naslednjih dveh letih pred nastopom fašističnega režima. Omenimo naj samo prve krvave volitve v poslansko zbornico leta 1921 in nič manj grozne občinske volitve leta 1922. Po nastopu fašističnega režima je postala gornja proti Slovincem in Hrvatom legalna, zaradi tega pa vendar niso odpadla teroristična dejanja. Zatrli so vse slovensko šolstvo, razpustili vsa slovenska društva, kulturna, gospodarska in športna, prepovedali slovenski tisk, uničili vse gospodarske zavode, odpustili slovenske uradnike in učitelje, izgnali slovenski jezik iz vseh uradov in celo iz cerkve, spreminjali ljudem priimke in otrokom celo krstna imena, zbrisali vse slovenske napise in sploh uničili vse, kar bi lahko pričalo o obstoju Slovencev. Pričelo se je tudi že sistematično množično izseljevanje in preseljevanje Slovencev. Proti Slovincem so se izvajali vsi fašistični zakoni z največjo strogostjo. Število že v mirni dobi konfiniranih in od posebnega tribunala obsojenih Slovencev je daleč prekašalo poprečje v vsej Italiji. Vse je bilo po strogem načrtu usmerjeno v popolno iztrebljenje slovenskega življa. Toda kljub vsemu niso dosegli svojega namena.

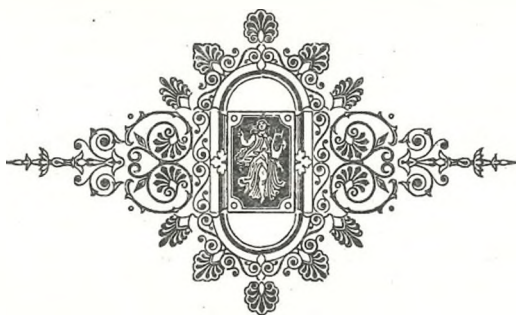
Slovenski živelj je bil pretrden, da bi ga lahko iztrebili. Požig Narodnega doma ni, kakor so fašisti pričakovali, postal grob tržaškega slovenstva, temveč je na njegovih ruševinah vzkliklo novo življenje, ki je bilo odporno proti sovražnim silam kakor bližnji Kras proti burji.

Tržaški Slovenci so se kakor bajeslovni ptič feniks znova rodili iz plamenov Narodnega doma. Otrpelost po požigu Narodnega doma ni trajala dolgo. Ker so spoznali, da ne morejo računati na tujo pomoč, so se pripravili na samoobrambo. Ta je seveda zahtevala veliko samozatajevanja in žrtev. Toda tržaški Slovenci se niso ustrašili. Čim hujše je bilo zatiranje, tem močnejši je bil odpor. To sta pokazala zlasti oba procesa pred posebnim tribunalom v Trstu: na prvem procesu leta 1930 so bili štirje mladeniči obsojeni na smrt in ustreljeni, na drugem leta 1941 pa jih je

bilo devet obsojenih na smrt in pet res ustreljenih. S takim uporniškim duhom prežeti so se navdušeno odzvali pozivu narodnoosvobodilnega gibanja. Njihova upornost je bila kronana z osvoboditvijo Trsta po jugoslovanski narodnoosvobodilni vojski, pri čemer so tudi sami sodelovali. Svoboda je bila sicer samo prehodna, toda tržaški Slovenci so doživeli smrt najhujšega sovražnika, fašizma.

Tržaški Slovenci sedaj zopet prosteje lahko dihaajo. Dobili so zopet svoje kulturno središče, *Kulturni dom* v ulici Petronio. To pa je le skromen nadomestek za nekdanji Narodni dom, in še tega so postavili daleč od mestnega središča, kakor da bi se še vedno sramo-

vali Slovencev v Trstu. Kulturni dom ne more biti polnovredno povračilo za vso moralno in materialno škodo, ki so jo tržaški Slovenci utrpeli med obema svetovnima vojnama. Še vedno jim tudi niso vrnila vseh pravic, ki so jih nekdanj imeli, in celo za tiste borne pravice, ki jih predvidevajo nova italijanska ustava in mednarodni dogovori, se morajo tržaški Slovenci vztrajno boriti. Prepričani o pravičnosti svojih zahtev, pa ne bodo popustili, temveč bodo vztrajali v svojih prizadevanjih. Kulturni dom pa naj bi pri tem bil središče in žarišče vseh tržaških Slovencev in tako postal naslednik nekdanjega Narodnega doma.

STANOVANJSKA ZAŠČITA IN GRADNJA STANOVANJ V VAŽNEJŠIH DELAJSKIH SREDIŠČIH V SLOVENIJI OD LETA 1918 DO 1930

FRANCE KRESAL

I.

V pogojih revolucionarne povojne situacije v letih 1918—1919 in po borbi delavskih političnih in sindikalnih organizacij za zaščito stanovalcev je bil uveden sistem začasnih rekvizicij odvečnih in praznih stanovanj, da bi se utišalo nezadovoljstvo, rešili največji stanovanjski problemi in prikazala skrb vlade za zaščito socialno šibkejših slojev prebivalstva. Rekvizicija je zajela vsa prazna stanovanja, odvečna stanovanja in odvečne stanovanjske prostore ne glede na lastništvo. Vsak je imel pravico samo do enega stanovanja. Po tem sistemu je imela vsaka odrasla oseba pravico na 1 sobo, dva otroka prav tako na eno sobo. Stanovanjski urad je mogel deložirati tako hišnega lastnika kot zakupnika in ga preseliti v drugo ustrezno stanovanje, ki bi mu pripadalo glede na število članov njegove družine, ali pa rekvirirati samo odvečni del stanovanjskega prostora in ga dodeliti drugemu stanovalcu ali podnajemniku, ki bi ga določil stanovanjski urad. Morali pa so pri tem upoštevati želje in možnosti stanovanjskih lastnikov in rekvizicija le ni bila tako ostra, kot bi na prvi pogled kazalo po določbah prvega dela naredbe narodne vlade o pravici občin do posega po stanovanjih z dne 6. decembra 1918.¹

Po določilih te naredbe je poverjenišтво za socialno skrbstvo lahko določilo in razglasilo občine, za katere so veljali predpisi o posegu po stanovanjih. Takoj po izidu naredbe in v prvih mesecih leta 1918 je poverjenišтво to tudi naredilo, najprej v važnejših delavskih središčih, potem pa tudi v drugih občinah. Za vse ljubljanske občine je tako naredbo izdalo že 6. decembra 1918,² za Maribor 20. decembra,³ za Celje 21. decembra,⁴ za Kranj 23. decembra,⁵ za Jesenice 17. januarja 1919,⁶ za Tržič 29. januarja,⁷ za Zagorje 24. aprila 1919.⁸ Za rekviriranje in razdeljevanje stanovanj so bili ustanovljeni stanovanjski uradi. Stanarine so bile maksimirane. Za osnovo so služile najemnine, ki so veljale leta 1914. Te stanarine so pomnožili s faktorjem 4, za socialno šibkejša pa s faktorjem 3.⁹

Lastniki stanovanj, zlasti veliki hišni posestniki, ki jim je bilo prej oddajanje stanovanj donosen posel in so vanj vložili tudi veliko svojeje kapitala, so se borili proti takemu omejevanju svobode razpolaganja s svojim premoženjem. Zlasti je njihov pritisk naraščal po uvajanju terorja nad delavskim gibanjem, z uvajanjem izjemnega stanja po

Obznani in zakonu o zaščiti države. Vladajoči režim je vedno bolj popuščal pritisku hišnih lastnikov, »naj preneha boljševiska stanovanjska politika«, zahtevali so ukinitve vseh izjemnih ukrepov na stanovanjskem področju.¹⁰ Te zahteve so bile sicer samo deloma uresničene že z novim zakonom o stanovanjih z dne 30. decembra 1921.¹¹ Prenehala je zaščita podnajemnikov in ukinjen je bil sistem rekvizicij za vsa nova stanovanja, kar je omogočilo lastnikom novih gradenj neomejeno razpolaganje s stanovanji in izkoriščanje stanovanjske stiske v dobičkonosne namene.

V na novo grajenih hišah ni bilo več stanovanjske zaščite stanovalcev-najemnikov. Ukinjene so bile maksimirane cene stanovanj in njihovo določanje je bilo prepuščeno svobodni pogodbi med lastnikom in najemnikom, kjer pa je bil stanovalec seveda šibkejša stranka in je zaradi pomanjkanja stanovanj moral pristati na vsakršno ceno. Država je gradnjo spodbujala tudi s tem, da je lastnike na novo grajenih hiš za določeno dobo osvobodila plačevanja davkov zanje. Ker je bilo popraševanje po stanovanjih izredno veliko, zlasti v večjih mestih in industrijskih središčih, so investicije v stanovanjsko gradnjo naraščale; v Beogradu so se na primer od 65 milij. din leta 1921 povečale na 470 milij. din leta 1923.¹² Gradnja stanovanjskih hiš se je imela za donosen posel in tudi pokojninski fondi raznih zavarovalnih ustanov so svoje premisske rezerve vlagali v tako gradnjo. V Ljubljani se je zlasti odlikoval Pokojninski zavod za nameščence¹³ (Nebotičnik), pa tudi železniški humanitarni fond (Fondovi bloki za Stadionom).¹⁴

Sindikati so ocenili novi zakon o stanovanjih za nov udarec proti delavskemu razredu, ekonomsko šibkejšim in nezaščitenim slojem, s katerim je režim velikemu številu ljudi odvzel streho nad glavo. Sindikati so zahtevali, da je gradnja delavskih stanovanj in stanovanj za siromašne občane dolžnost države in občine. Dokler obstaja pomanjkanje stanovanj, mora še naprej veljati rekvizicija odvečnega stanovanjskega prostora, stanarine pa bi morale biti še naprej maksimirane in določene v sorazmerju z delavskimi služki.¹⁵

Dne 1. januarja 1925 bi morala prenehati veljavnost zakona o stanovanjski zaščiti,¹⁶ kar bi po besedah ministra za socialno politiko Djuričiča pomenilo, da bi stanovanjski najemniki prišli v zelo neprijeten položaj, ker

bi izgubili zaščito, glede višine stanarin pa bi bili prisiljeni plačevati tako vsake najemnine, ki ne bi bile v nikakršnem sorazmerju z njihovimi dohodki in plačilnimi zmožnostmi, kar vse bi izzvalo velike družbene pretese. To pa se mora preprečiti za vsako ceno, ker bi sicer bil ogrožen red in mir v državi.¹⁷ Vlada Pašić-Pribičević se je tega problema v vsaj pomembnosti in nevarnosti zavedala in je podaljšala veljavnost zakona o stanovanjski zaščiti do 1. maja 1925.¹⁸

Novi zakon o stanovanjih z dne 15. maja 1925 je ponovno omejil svobodno razpolaganje s stanovanji v starih zgradbah do 1. novembra 1926.¹⁹ Iz stanovanjske zaščite pa so bile izvzete vse nove stanovanjske zgradbe. O stanovanjskih zadevah je odločalo stanovanjsko sodišče. Zakon je prepovedal spreminjanje stanovanj v poslovne prostore. Ni hče ni smel imeti v najemu dveh stanovanj. Lastnik hiše je moral prijaviti stanovanjskemu sodišču vsako stanovanje, ki se je ob selitvi izpraznilo. V izpraznjeno stanovanje se je mogel vseliti samo tisti, ki ga je določilo stanovanjsko sodišče. V pošteev so prihajali samo uradniki, vojni invalidi, vojne vdove, vojne sirote in delavci, katerih mesečni dohodki niso presegali 3.000 din. Stanarina se je določala s pogodbo med najemnikom in lastnikom. Višina stanarine je bila odvisna od velikosti stanovanja in mesečnih dohodkov stanovalca. Kot osnova je služila cena stanovanja, ki je veljala meseca julija 1914. Ta osnovna cena se je pomnožila s 6 za stanovanja z do 4 sobami in z 9 za večja stanovanja. Če pa so dohodki stanovalca znašali od 40.000 do 60.000 din letno, se je osnovna cena pomnožila z 9 za manjša in s 15 za večja stanovanja, stanovalci z letnimi dohodki nad 60.000 din pa so morali plačevati 12 oz. 15-krat višjo osnovno ceno. Maksimirane cene stanovanj so torej proporcionalno narasčale z velikostjo stanovanj in z višino dohodkov stanovalcev. Za manjše stanovanje je moral stanovalec z višjimi letnimi dohodki plačevati še enkrat višjo stanarino kot tisti z dohodki do 3.000 din na mesec. Vse to je seveda veljalo samo za stara stanovanja, zgrajena še pred letom 1918. Stanovanje se je moglo odpovedati samo v primeru, če je lastnik potreboval stanovanje zase. Od 20. decembra do 20. januarja vsakega leta je bilo prepovedano vsako prisilno izseljevanje stanovalcev. Zakon je stanovalcu prepovedoval oddajanje prostorov podnajemnikom.

Po izteku stanovanjske zaščite 11. novembra 1926 je vznemirjenost stanovalcev zopet narasla zaradi pritiska hišnih lastnikov, ki so grozili z odpovedmi stanovanj in višali stanarine. Delavski sindikati in društva stanovanjskih najemnikov so odgovorili z množič-

nimi protesti in zborovanji po vseh večjih mestih.²⁰ Narodna skupščina je bila prisiljena sprejeti zakon, s katerim je bilo prepovedano prisilno izseljevanje stanovalcev, dokler ti ne bi dobili drugega ustreznega stanovanja, a najdalj do 1. maja 1928. Po 1. maju 1928 je prenehalo oblastno dodeljevanje stanovanj.²¹ V veljavi pa je še naprej ostala omejitev višine stanarin za enosobna stanovanja, le s to izjemo, da je mogel lastnik stanarino povečati do 25 %, če stanovalec po odpovedi v 3 mesecih ni mogel najti drugega stanovanja.²²

Stanovanjska zaščita je vedno bolj izgubljala svoj pomen, tako zaradi postopnega popuščanja zakonodaje, kot zaradi vedno večjega števila stanovanj v novih zgradbah, ki pa niso sodila pod okvir stanovanjske zaščite. Zelo živahna gradbena dejavnost v prvem desetletju po prvi svetovni vojni je zelo spremenila številčno razmerje med starimi in novimi ter adaptiranimi stanovanji. Število novih in adaptiranih stanovanj se je v dvajsetih letih močno povečalo. Stanovanjske zgradbe so gradile država, občine, industrijska in rudarska podjetja, banke in denarni zavodi, pokojninski fondi, stanovanjske zadruge in privatniki.

II.

Kakšno stališče do stanovanjskega vprašanja so zavzemali razredni delavski sindikati in komunisti? Socialisti so ostali pri predvojnem stališču, da so občine in država dolžne voditi plansko izgradnjo cenenih delavskih stanovanj z najnujnejšo higiensko ureditvijo. V zvezi s tem so prikazovali vzorne rezultate take stanovanjske politike, ki so jih dosegla nekatera zahodnoevropska mesta pod upravo socialistov in laburistov v Angliji.²³ Tudi pri nas je bilo nekaj takih uspehov, še več pa prizadevanj.²⁴ Kljub temu so nekatera mesta, zlasti Ljubljana, Zagreb in Beograd zgradila večje število delavskih stanovanj. Poleg zahtev, naj občine in država rešujejo stanovanjska vprašanja delavcev, so socialisti podpirali tudi ustanavljanje delavskih stanovanjskih zadrug in pri tem zopet poveljevali vzore iz zahodne Evrope.²⁵ Pri nas se je po prvi svetovni vojni stanovanjsko združništvo razvilo izključno samo v Sloveniji. Leta 1924 je bila v Ljubljani ustanovljena stavbna in kreditna zadruga imenovana »Stan in dom«, leta 1928 pa je Zveza stanovanjskih zadrug, ki se je opirala na socialistično združno gibanje in Kristanovo Zadržno banko, vključevala že 21 stanovanjskih zadrug.²⁷

Razne stavbne zadruge so organizirale tudi klerikalne in liberalne združne zveze v Sloveniji. Število teh zadrug je v povojni dobi zelo naraslo; ob koncu leta 1918 jih je bilo

18, leta 1930 84 in konec leta 1937 že 103. Vendar večina teh zadrug ni imela namena reševati stanovanjsko vprašanje svojih članov na zadružni osnovi. Največ so bile v zvezi z gradnjo sokolskih, prosvetnih in katoliških domov.^{27a} Le redke so bile med njimi ustanovljene z namenom graditi stanovanja za svoje člane in so to nalogo tudi izpolnjevale. Tako je bilo Slovensko delavsko stavbinsko društvo, ki so ga leta 1898 v Ljubljani ustanovili krščanski socialisti ob podpori in sodelovanju J. E. Kreka, ki je postal pozneje tudi predsednik društva. Zadruga je zgradila 103 delavske hišice v Novem Vodmatu, Rožni dolini, Štepanji vasi, Šiški in v Trnovem. Društvo je zašlo v velike dolgove in zadnja leta pred vojno prenehalo zidati.^{27b}

Komunisti so zavračali tak način reševanja stanovanjskega vprašanja. Priznavali so sicer, da so v razvitih kapitalističnih državah mnogi bolje plačani delavci s pomočjo stanovanjskih zadrug prišli do svojih stanovanj, opozorili pa so tudi na dejstvo, da stanovanjske zadruge ne morejo rešiti stanovanjskega problema proletariata v celoti in da mnogi taki hišni lastniki začenjajo sami izkoriščati svoje stanovalce in špekulirati s stanovanjsko stisko proletariata. Kritizirali so tudi mišljenje, da je graditev delavskih stanovanj samo stvar kapitalistov. Zahteve komunistov so bile, naj država in občine same financirajo gradnjo delavskih stanovanj po principih

moderne arhitekture. Stališče komunistov je bilo, da je v okviru kapitalističnega družbenega sistema treba prek sindikatov in drugih organizacij stalno in neprekinjeno organizirati delavske množice okrog stanovanjskega vprašanja z zahtevami po cenenih in zdravih stanovanjih, proti izkoriščanju stanovalcev, deložiranju brezposelnih delavcev in proti špekulacijam hišnih lastnikov s stanovanjsko stisko. Komunisti so vedno poudarjali, da se more stanovanjsko vprašanje dokončno rešiti samo na osnovi socializacije stanovanj in načrtne izgradnje nujnih stanovanjskih objektov organizirane družbe v okviru socialistične izgradnje.²⁸

III.

V letih po prvi svetovni vojni se je stanovanjska stiska zaostrovala predvsem iz dveh vzrokov. Prvič se med vojno 4 leta ni gradilo, prva leta po njej pa zelo malo, in drugič, po nastanku stare Jugoslavije se je Slovenija hitro industrializirala (razvile so se tudi nove industrijske veje — tekstilna!) in se je delavstvo v večjem številu zbiralo v industrijskih središčih. Gradnja delavskih stanovanj v Sloveniji je v prvem desetletju obstoja stare Jugoslavije zelo zaostajala za temi tokovi. To nam prikazuje tudi tabela o številu na novo grajenih stanovanj v važnejših delavskih središčih od leta 1918 do 1926.

Število zgrajenih stanovanj v važnejših delavskih središčih v Sloveniji od leta 1918 do 1926.²⁹

Kraj	1918	1919	1920	1921	1922	1923	1924	1925	1926	Skupaj
Ljubljana	2	11	37	68	174	124	74	162	216	895
Maribor	—	—	—	12	22	56	51	36	129	306
Ptuj	1	1	6	1	4	2	2	2	10	29
Celje	—	12	7	2	26	6	33	88	9	183
Tržič	—	—	7	—	—	3	44	9	—	63
Jesenice	—	—	2	14	—	1	3	42	5	67
Trbovlje	—	30	159	68	53	145	64	11	74	604
Zagorje	11	2	6	26	22	18	29	28	23	163
Skupaj	14	56	224	191	301	353	300	378	493	2.310

Tabela deloma prikazuje tudi stopnjo razvoja posameznih industrijskih središč. Najbolj se je povečalo število novih stanovanj seveda v Ljubljani, kar je predvsem posledica vloge Ljubljane kot upravnega in političnega središča Slovenije. Takoj nato sledi premogovni revir Trbovlje—Zagorje, nato pa Maribor in Celje, medtem ko Jesenice in Tržič v prvem desetletju nista pridobila veliko.

Zanimiva je tudi analiza lastništva teh stanovanj. Skoraj polovico so jih zgradili privatniki, tudi industrijska in rudarska podjetja so jih gradila veliko, občine pa dosti manj,

medtem ko so jih banke in denarni zavodi ter država zgradili zelo malo. Podrobnejšo sliko nam prikazuje naslednja tabela.

Značilno je, da je občina v tem obdobju v večjem obsegu gradila le v Ljubljani, društva pa samo v Ljubljani in da industrija v Ljubljani ni zgradila nič stanovanj, pač pa so jih zgradili največ privatniki. Tudi v Mariboru je industrija v tem obdobju malo gradila, veliko pa je zgradila v Celju. Največ stanovanj je zgradila TPD v premogovnem revirju. V Tržiču je zgradila največ stanovanj bombažna predilnica in tkalnica.

Število na novo zgrajenih stanovanj (1918—1926) v važnejših delavskih središčih v Sloveniji po lastništvu.³⁰

Kraj	Država	Občine	Industr. in rudar. podjetja	Banke in denarni zavodi	Privatniki	Skupaj
Ljubljana	20	258	—	—	617	895
Maribor	—	36	53	42	175	306
Ptuj	—	3	—	—	26	29
Celje	—	—	123	—	60	183
Tržič	—	2	53	—	8	63
Jesenice	—	—	1	4	62	67
Trbovlje	—	11	536	—	57	604
Zagorje	—	16	133	—	14	163
Skupaj	20	326	899	46	1019	2310

IV.

Leta 1927 so se v gradnjo cenениh delavskih stanovanj vključile tudi javne borze dela. Pri teh ustanovah za posredovanje dela in podpiranje brezposelnih delavcev se je namreč od leta 1923 do 1927 nabralo 53.628.883 din nerazdeljenih sredstev. Iz enega dela teh sredstev (53 %) je takratni minister za socialno politiko dr. Andrej Gosar ustanovil fond za dajanje cenениh posojil za zidanje delavskih stanovanj.³¹ Iz tega fonda je bilo v Ljubljani, Mariboru, Zagrebu in Sarajevu zgrajenih 219 hiš s 411 stanovanji.³² Javna borza dela v Ljubljani pa je iz svojih sredstev odobrila 4,3 milij. din posojila, s katerim je bilo ob sodelovanju občin Maribora in Celja (2,5 milij. din) zgrajenih 200 delavskih stanovanj, in sicer v Mariboru 147, v Celju 26 in Ljubljani 27 (v Delavskem domu). Stanarine v teh stanovanjih so znašale 360—700 din mesečno.³³

V tem času je tudi Pokojninski zavod za nameščence v Ljubljani zgradil 92 stanovanj (23 v Ljubljani, 48 v Mariboru in 21 v Celju) v velikih poslovnih stavbah in 40 eno do tri-družinskih stanovanjskih hiš (samo v Ljubljani 32 hišic)³⁴ vendar so bila ta stanovanja zelo draga in niso bila namenjena slabše plačanemu delavstvu, pač pa bolje situiranim slojem.

STANARINE

Stanarine so bile maksimalne samo v starih zgradbah. Za stanovanja, ki so bila zgrajena po 1. novembru 1918, omejitev glede višine stanarin ni veljala; določili so jo v svobodni pogodbi med lastnikom in stanovalcem. Za vsa stara stanovanja pa je bila višina stanarin omejena in jih lastnik ali stanodajalec v nobenem primeru ni smel preseči. Za osnovo so služile najemnine, ki so veljale 1. julija 1914. Te osnovne najemnine so pri določanju stanarin pomnožili z določenim faktorjem. Ta faktor se je z leti zvišal, kakor so naraščale cene. Faktor ni bil enak za vsa stano-

vanja, niti za vse stanovalce. Bil je različen: za manjša stanovanja nižji, za večja višji; za stanovalce z nižjimi dohodki nižji, za tiste z višjimi dohodki višji, za stanovalce, ki so presegali določeno višino dohodkov, pa stanarine niso bile omejene.

Kolikšne so bile osnovne najemnine, to je najemnine, ki so veljale 1. julija 1914? Podatkov o tem nimamo na razpolago. Pomagamo pa si lahko s podatkom za Ljubljano, ker domnevamo, da je bilo podobno stanje tudi v drugih večjih mestih. Poprečne najemnine za enosobna stanovanja so znašale 10 K na mesec, za dvosobna 17 K, za trisobna 25 K, za štirisobna 40 K. Najvišje najemnine v novih hišah so znašale za dvosobna stanovanja 34 K na mesec, za trisobna 50 K in za štirisobna 80 K na mesec.³⁵

Uredba narodne vlade o pravici občin do posega po stanovanjih z dne 6. decembra 1918 še ni nič predpisovala o določanju najemnin. Šele uredba o stanovanjih in najemnih zgradbah z dne 21. maja 1921 je imela tudi poglavje o najemninah, v katerem je predpisala postopek za določanje najemnin in faktorjev za njihovo izračunavanje. Osnovna najemnina, pomnožena s faktorjem 4, je dala normalno stanarino. Pri ekonomsko šibkejšem najemniku se je faktor zmanjšal na 3, pri ekonomsko močnejšem pa se je zvišal na 6. Za ekonomsko šibkejše najemnike so razumeli najemnike brez premoženja, ki so živeli od mesečne plače ali pokojnine do 3.000 K. Med ekonomsko močnejše pa so sodili tisti najemniki, katerih letni dohodki so znašali od 60.000 K do 100.000 K (5.000 K do 8.333 K mesečno). Najemniki z nad 100.000 kron letnih dohodkov pri stanarinah niso bili zaščiteni; njim je lahko stanodajalec določal najemnino po svobodni presoji s stanovanjsko pogodbo. Letni dohodek so ugotavljali na osnovi odmere osebnega dohodninskega davka; podatek o tem so dajale davčne oblasti.³⁶

Pravilnik o stanovanjih z dne 17. oktobra 1921, ki ga je izdala Pokrajinska uprava za

Slovenijo, je določal tudi najemnine podnajemnikov. Za neopremljeno sobo so smeli zahtevati največ za 100 % višjo najemnino, kot je znašal ustrezni del normalne najemnine za to sobo, za opremljeno sobo pa največ 300 % ustrezne normalne najemnine.³⁷

Ponovno je določal višino stanarin zakon o stanovanjih z dne 15. maja 1925. Stanarine so se povečale. Stanovalci so bili razdeljeni v tri kategorije po višini mesečnih in letnih dohodkov (do 3.000 din, 3.000–5.000 din na mesec in nad 60.000 din letno; stanovalci z nad 100.000 din letnih dohodkov so ostali še naprej nezaščiteni). Stanovanja pa so bila razdeljena v dve kategoriji: stanovanja z največ 4 sobami in stanovanja z več kot 4 sobami. Konkretna stanarina je bila odvisna od obeh okoliščin, od velikosti stanovanja in od višine dohodkov najemnika, ki je stanoval v njem. Pri prvi kategoriji stanovalcev se je osnovna najemnina pomnožila s faktorjem 6 za manjša stanovanja in s faktorjem 9 za večja stanovanja, pri drugi kategoriji s faktorjem 9 in 15, pri tretji kategoriji pa s faktorjem 12 in 15. Najemnino, ki je veljala 1. julija 1914, so torej pomnožili z enim od teh faktorjev in dobili konkretno stanarino iz leta 1925. Stanarine so bile seveda lahko tudi nižje, zakon je predpisoval le najvišje najemnine. Pri računanju stanarin so jemali eno predvojno krono za en dinar.³⁸

Zakon o izpremembah in dopolnitvah zakona o stanovanjih z dne 9. aprila 1928 je ukinil omejitev višine stanarin za vsa stanovanja, ki so bila večja od dveh sob. Pod zaščito so ostale samo še stanarine enosobnih stanovanj, dvo- in trisobnih stanovanj pa le pod pogojem, če je v njih stanovala dvočlanska oziroma tričlanska družina. Stanarine so se zopet povečale. Tokrat je na zvišanje stanarin vplivala velikost mestnega naselja. V mestih z do 100.000 prebivalci se je faktor za vsa stanovanja zvišal na 10, v mestih z nad 100.000 prebivalci pa na 12.³⁹

Zakon o stanovanjih z dne 27. aprila 1929 je s 1. majem 1929 ukinil vsakršno stanovanjsko zaščito in maksimiranje stanarin ter vsa stanovanja prepustil lastnikom na svobodno razpolaganje. Izjemoma so ostala pod zaščito manjša družinska stanovanja v krajih z nad 10.000 prebivalci. To so bila trisobna stanovanja, če so v njih stanovala družine z več kot 5 družinskimi člani, dvosobna z več kot 3 družinskimi člani in enosobna, če je v njih stanovala dvočlanska družina. Zaščiteni pa so bili samo socialno šibkejši stanovalci, če skupni dohodek vseh članov družine ni presegal 2.500 din mesečno; če pa je kdo izmed njih imel še druge stalne dohodke, katerih znesek je presegal 24.000 din na leto, ni več veljala zaščita. Stanarine so se zvišale za 10

odstotkov. Ta zakon je veljal od 1. novembra 1929.⁴⁰

Če sedaj sledimo stanarini trisobnega stanovanja socialno šibke družine v Ljubljani, vidimo, da je leta 1914 znašala 25 K, od leta 1921 do 1925 75 din, do leta 1928 150 din, do 1. maja 1929 250 din (oziroma 300 din) in od 1. maja 1929 do 1. novembra 1929 275 din (oziroma 330 din). Če pa je bilo stanovanje v novejši stavbi, so bile stanarine še enkrat večje, torej 50 K leta 1914 in so narasle na 550 din leta 1929. Pozneje so se stanarine prosto oblikovale.

Kolikšne so bile stanarine, ki so se prosto oblikovale, to je v novih stanovanjih, zgrajenih po 1. novembru 1918, ki niso sodila pod stanovanjsko zaščito? V združenih hišah stanovanjske zadruga »Stan in dom« na Viču ob Tržaški cesti so od leta 1926, ko so bile zgrajene, znašale stanarine od 500 do 750 din na mesec za dvosobno oziroma trisobno stanovanje s pritiklinami.⁴¹ V hišah, ki jih je od leta 1927 do 1939 zgradila borza dela, so znašale stanarine od 360 do 700 din mesečno.⁴² Te najemnine so se oblikovale na osnovi gradbenih stroškov, obresti za najeto posojilo, petdesetletne amortizacije in stroškov za tekoče vzdrževanje. Stanovanjska zadruga »Stan in dom« je izračunala stanarino na osnovi 10 % obresti za najeto posojilo, 2 % za amortizacijo in 2 % za tekoče vzdrževanje. Podobno je izračunaval stanarine tudi Pokojninski zavod za nameščence v Ljubljani, ki je tudi veliko gradil stanovanja in v to vlagal svoje premoženjske rezerve. V svojih poročilih je vedno ugotavljal, da so te naložbe donosne. Kolikor so stanovanjski lastniki izkoriščali še veliko povpraševanje po stanovanjih, so bile stanarine še višje. Za delavstvo s poprečnimi zaslužki, ki so bili nizki, so bile vse te stanarine previsoke in pogosto nedosegljive.

Večje število delavstva je stanovalo v tako imenovanih režijskih stanovanjih, to je v podjetniških stanovanjih, ki so jih podjetniki zgradili za svoje delavce v bližini tovarn ali revirjev. Tam je bilo stanovanje brezplačno, bilo je del mezde. Takih stanovanj je bilo največ v rudarskih revirjih in pri nekaterih starejših večjih tovarnah (tekstilne tovarne v Litiji, Preboldu in Trzinu). Nekatera stanovanja so bila slaba in neustrezna, druga pa dobra in sodobna. Pri nekaterih stanovanjih je bila brezplačna tudi kurjava, elektrika in uporaba vrta za zelenjavo. Stanarine so bile navadno samo zaradi notranjega obračuna določene z internimi pravilniki, poslovnimi redi podjetij, ali pa s kolektivno pogodbo. V Litiji so na primer v tridesetih letih računali vrednost samskega stanovanja 150 dinarjev, družinskega pa 200 din na mesec.⁴³

Odredba o minimalnih mezdah z dne 31. julija 1937 pa je določala, da se sme pri delavcih, ki so dobivali na račun plače hrano in stanovanje pri podjetniku, za stanovanje računati 60 din na mesec.⁴⁴

Leta 1937 je Delavska zbornica v Ljubljani proučila stanovanjske razmere za vzorčno izbranih 463 delavskih in nameščenskih družin iz raznih strok in krajev Slovenije. Med temi stanovanji je bilo 328 (71 %) enosobnih, 109 (23,6 %) dvosobnih in 26 (5,4 %) trisobnih. Za 304 stanovanj (65,6 %) so plačevali delavci stanarino v denarju, 93 (19,7 %) družin je prebivalo v podjetniških stanovanjih, 65 (14,7 odstotka) družin pa je imelo lastne hišice. Kolikšna obremenitev mesečnega zaslužka so bile stanarine teh vzorčno izbranih družin? 37,2 % jih je stanovalo v lastnih in brezplačnih stanovanjih in stanarine niso plačevali (kolikor ne upoštevamo odplačevanja kredita v prvem primeru in sorazmerno nižjih mezd v drugem primeru), 32,4 % družin je dajalo za stanovanje manj kot 15 % zaslužka, 25,6 % družin je dajalo za stanovanje 15 do 25 % zaslužka, 4,5 % družin pa je dajalo za stanovanje več kot 25 % mesečnega zaslužka.⁴⁵

MESTNA OBČINA LJUBLJANSKA PRI REŠEVANJU STANOVANJSKEGA VPRAŠANJA

Stanovanjsko vprašanje je bilo v Ljubljani po prvi svetovni vojni izredno pereče. Zato je bil že 6. decembra 1918 ustanovljen stanovanjski urad, ki naj bi reševal to vprašanje in se pri tem opiral tudi na določbe narodne vlade o pravici občin do posega po stanovanjih z dne 6. decembra 1918.⁴⁶ Vendar je mogel ta urad v desetih letih poslovanja dodeliti stanovanje le 687 prosilcem (vseh prosilcev je bilo v tem obdobju 1989).⁴⁷

Po štetju iz leta 1910 je bilo v Ljubljani 9.255 stanovanj (od teh je bilo enosobnih 9,5 %, dvosobnih 33,3 %, trisobnih 24 %, štirisobnih 10,2 % in večsobnih 23 %). Poprečne stanarine so znašale od 10 do 40 K mesečno, odvisno od velikosti stanovanja; stanarine so znašale okrog 15 % mesečnih plač stanovalcev. V letih 1890 do 1910 se je gradilo v Ljubljani (samo mesto) poprečno po 140 stanovanj letno.⁴⁸ Ker se od leta 1914 do 1918 ni gradilo, v prvih letih po vojni pa premalo, je do leta 1926 samo za naravni prirastek zmanjkovalo okrog 1200 stanovanj, če pa pri tem upoštevamo še velik dotok nove delovne sile v mesto, je bil ta primanjkljaj še toliko večji.

Mestna občina ljubljanska si je prizadevala pri reševanju stanovanjskega vprašanja, vendar je do leta 1926 zgradila le 258 stanovanj, do leta 1930 še okrog 500. Zgradila je večstanovanjske hiše za Bežigradom in dve veliki stanovanjski hiši na Poljanski cesti. Za

topniško vojašnico za Bežigradom je zgradila več dvo- in tristanovanjskih vil, ki so stale takrat sredi obširnih vrtov. Potreba po majhnih cenениh stanovanjih je privedla mestno občino do zidave majhnih štiristanovanjskih hišic na Koleziji in ob Vodovodni cesti. Potrebe po majhnih cenениh stanovanjih so bile še naprej velike in nastali sta še koloniji mestnih barak ob Ižanski cesti in v Gramozni jami ob Vodovodni cesti. Občina je prevzela akcijo, da preskrbi delavcem tudi lastna stanovanja. V koloniji na Galjevici je bilo zgrajenih 224 hišic z enim ali dvema stanovanjema. Občina je za to kolonijo kupila zemljišče, Mestna hranilnica ljubljanska pa je dala interesantom kredit v znesku 600.000 din in ti so si hišice po večini sami zgradili z lastnimi rokami. Na isti način je nastala tudi kolonija majhnih hišic v Gramozni jami ob Vodovodni cesti z 52 enodružinskimi hišicami in dvema velikima večstanovanjskima zazidanimi barakama.⁴⁹

Večina delavstva, ki je prihajalo v mesto v zvezi z razvojem industrije, ni mogla dobiti primerne stanovanja. Veliko družin je bilo po ukinitvi stanovanjske zaščite tudi deložiranih. Te so si gradile na mestni periferiji zasilne barake in v njih stanovali. Stanovali so v kletih in na podstrešjih. Večjih in dražjih stanovanj pa je bilo v mestu dovolj na razpolago,⁵⁰ a so bila zaradi izredno visokih stanarin nedostopna za delavstvo in socialno šibkejše sloje prebivalstva.

STAVBNA IN KREDITNA ZADRUGA »STAN IN DOM«

Konec oktobra 1924 je bila v Ljubljani ustanovljena stavbna in kreditna zadruga »Stan in dom«; imela je 200 članov. Zadrugo je ustanovil Anton Kristan ob pomoči socialistične Zadrugne banke in Zveze gospodarskih zadrug. Namen zadruge je bil »zbirati člane, ki hočejo s skupno pomočjo in s podporo občin in države graditi zadrugna stanovanja, ki se bodo oddajala potrebnim članom v najem. Pomagati članom, da pridejo po možnosti do lastnega doma.« Zadrugni deleži so znašali 250 din, vsak je imel lahko več deležev. Deleži se niso obrestovali in se nanje niso delile dividende. Zadrugniki so jamčili za obveznosti zadruge s štirikratnim zneskom svojih deležev.⁵¹

Zadruga je najela 2,710.000 din posojila, za katerega sta prevzeli garancijo ljubljanska mestna občina in občina Vič. S tem denarjem je začela zadruga poslovati. Na Viču ob Tržaški cesti blizu tobačne tovarne je kupila 25.600 m² stavbnega zemljišča in začela zidati dve veliki zadrugni hiši in 25 eno in dvodružinskih hiš z 59 stanovanji in 6 lokali.⁵² Leta 1926 so začeli graditi še več zadrugnih hiš in

leta 1930 je imela po švicarskem vzorcu ustanovljena stanovanjska zadruga Stan in dom že dve koloniji z okrog 200 stanovanj.⁵³

V zadružnih hišah so bila dvo- in trosobna stanovanja s pritiklinami. Stanarina za ta stanovanja je znašala 500 do 750 din mesečno in so bila ta stanovanja slabše plačanemu delavstvu nedosegljiva. Za zidanje individualnih lastnih hiš so imeli zadružniki na voljo tri tipe hišic, vse z značilno visoko in koničasto streho. Tip I. s šestimi sobami je veljal 130.000 din, tip II. s štirimi sobami je veljal 105.000 din, tip III. s štirimi sobami je veljal 99.000 din. Interesenti so lahko zidali tudi v lastni režiji. Zadruga je v tem primeru prodala gradbeno parcelo in načrte. Zadržnik pa je moral imeti najmanj 4 zadružne deleže in 1/3 potrebnih sredstev za gradnjo hiše, za ostali 2/3 je dala kredit stanovanjska zadruga z 10 % obrestmi.⁵⁴ Tudi tovrstna gradnja je bila za slabše plačano delavstvo predraga.

OPOMBE

1. Uradni list narodne vlade SHS v Ljubljani, št. XIX., z dne 9. decembra 1918, str. 39–40. Citiram: Ur. l. — 2. Ur. l. št. XIX., str. 40 z dne 9. decembra 1918. — 3. Ur. l. št. XXVII., str. 57 z dne 23. decembra 1918. — 4. Ur. l. št. XXIX., str. 65 z dne 31. decembra 1918. — 5. Ur. l. št. XXVIII., str. 63 z dne 28. decembra 1918. — 6. Ur. l. št. XLIII., str. 110 z dne 28. januarja 1919. — 7. Ur. l. št. XLV., str. 120 z dne 1. februarja 1919. — 8. Ur. l. št. LXXXII., str. 271 z dne 28. aprila 1919. — 9. Ur. l. št. 77., str. 379 z dne 6. julija 1921; Ur. l. št. 130, str. 661 z dne 28. oktobra 1921. — 10. J. Cazi, Nezavisni sindikati (1921–1929), knjiga tretja — svezak drugi. Zagreb 1967, str. 706. Citiram: J. Cazi, Nezavisni sindikati. — 11. Ur. l. št. 28, str. 197 z dne 24. marca 1922. — 12. J. Cazi, Nezavisni sindikati, str. 707. — 13. Letno poročilo Pokojninskega zavoda za nameščenje v Ljubljani za leto 1930, str. 22–23; Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana 1939, str. 608. — 14. Arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja, arhiv Delavske zbornice v Ljubljani, fasc. 3 Citiram: Arhiv IZDG, arhiv DZ. — 15. J. Cazi, Nezavisni sindikati, str. 707. — 16. Čl. 2 zakona o stanovanjih z dne 30. decembra 1921, Ur. l. št. 28, str. 197 z dne 24. marca 1922. — 17. Cazi, Nezavisni sindikati, str. 707. — 18. Službene novine, z dne 13. decembra 1924. — 19. Zakon o stanovanjih z dne 15. maja 1925, čl. 1, Ur. l. 46, str. 297 z dne 23. maja 1925. — 20. Delavska zbornica v Ljubljani je izvedla obširno anketo o stanju stanovanjskega vprašanja, o številu stanovanj, prisilcev in o gradnji novih stanovanj ter o stanarinah. Sklepe s te ankete je 19. maja 1927 poslala ministrstvu za socialno politiko v Beograd. Zahtevala je, »da se stanovanjski zakon ne sme ukiniti, ker bi bile vse posledice s tem v zvezi prenesene na rame socialno najšibkejših slojev.« Podobno akcijo je izvedlo tudi Društvo stanovanjskih najemnikov v Mariboru v sodelovanju s Savezom stanara SHS v Beogradu. Ministrstvu za socialno politiko so konec julija 1927 poslali peticijo, s katero so podprli vsa prizadevanja Saveza stanara SHS, ki je na konferenci 8. maja 1927 v Zagrebu obravnaval stanovanjsko vprašanje. Zahtevali so, da je »stanovanjska zaščita potrebna tako dolgo, dokler država, ob-

čine in privatniki ne bodo zgradili toliko stanovanj, da bo prosta konkurenca mogoča.« — Arhiv IZDG, arhiv DZ, fasc. 3. — 21. Zakon o spremembah in dopolnitvah zakona o stanovanjih z dne 30. aprila 1928, čl. 1, Ur. l. št. 45, str. 309 z dne 9. maja 1928. — 22. Pravilnik za izvrševanje stanovanjskega zakona z dne 30. aprila 1928, čl. 3, Ur. l. št. 52, str. 367 z dne 30. maja 1928. — 23. J. Cazi, Nezavisni sindikati, str. 714. — 24. Komunalna politika, višina stanarin in gradnja majhnih in cenjenih delavskih stanovanj v Ljubljani so bile nekatere izmed točk minimalnega komunalnega programa za občinske volitve 3. decembra 1922 v Ljubljani, na osnovi katerega je nastala Zveza delovnega ljudstva, ki so jo sestavljali komunisti okrog Delavskih novic, socialistična frakcija zarjanov in krščanskosocialistična sindikalna organizacija Jugoslovanske strokovne zveze kot delavsko krilo SLS. Tega programa Zveza delovnega ljudstva ni mogla uresničiti, ker je prehitro razpadla in je uspela le kot sredstvo, da je SLS prevzela oblast na ljubljanskem magistratu iz rok liberalcev. — France Kresal, Akcijska enotnost slovenskega delavstva, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, VI, št. 1–2, str. 66, Ljubljana 1966; Delavske novice, 26. oktobra 1922. — 25. Cazi, Nezavisni sindikati, str. 714. — 26. Stan in dom, Zadržna knjižnica, zv. VI., Ljubljana 1924; E. Podkrajšek, Namen »Stan in doma«. Zadržna knjižnica, zv. XII., Ljubljana 1926. — 27. Zadržni vestnik, 7. januarja 1930, Ljubljana. — 27a V. Valentič, Pregled našega zadružnega gibanja in stanja, Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana 1939, str. 458. — 27b. Fr. Erjavec, Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem, Ljubljana 1928, str. 107. — 28. J. Cazi, Nezavisni sindikati, str. 714–715. — 29. Arhiv DZ, fasc. 3. Ti podatki niso popolnoma zanesljivi. Tabela je sestavila Delavska zbornica v Ljubljani na osnovi podatkov, ki jih je zbrala v anketi o stanovanjskem vprašanju v zvezi z akcijami za ohranitev stanovanjske zaščite leta 1926. To niso statistični podatki. Glede števila novih in adaptiranih stanovanj v Ljubljani obstajajo tudi drugačni podatki. Mestno načelstvo ljubljansko je v svoji statistiki novih in adaptiranih stanovanj v Ljubljani navajalo, da je bilo do leta 1926 zgrajenih 933 stanovanj, do leta 1930 pa 2.403 (Socialno zdravstvo avtonomnega mesta Ljubljane v letu 1930, Ljubljana 1931, str. 23), vendar se ti podatki mnogo ne razlikujejo od podatkov Delavske zbornice in nam za orientacijo stanovanjskega vprašanja navedena tabela lahko služi. — 30. Ibidem. — 31. Pravilnik o organizaciji posredovanja dela, dajanju neposredne podpore brezposelnim delavcem in dajanju cenjenih posojil za zidanje delavskih stanovanj z dne 10. decembra 1927, Ur. l. št. 127, str. 853 z dne 22. decembra 1927; N. Vučo, Agrarna kriza u Jugoslaviji 1930–1934, Beograd 1968, str. 127. — 32. I. P. Perić, Rezultati Javne službe posredovanja rada i pomaganja nezaposlenih u kraljevini Jugoslaviji i njeni problemi u bliskoj budućnosti, Socijalni arhiv, Beograd 1935, str. 52. — 33. Pitanje radničkih stanova, Socijalni arhiv, Beograd 1939, str. I. 174. — 34. Letno poročilo Pokojninskega zavoda za nameščenje v Ljubljani za leto 1930, str. 22–23; Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana 1939, str. 608. — 35. Arhiv IZDG, arhiv DZ, fasc. 3 (Stanovanjski podatki za Ljubljano). — 36. Uredba o stanovanjih in najemnih zgradbah z dne 21. maja 1921, čl. 3–11 (Najemnine), Ur. l. št. 77, str. 379 z dne 6. julija 1921. — 37. Pravilnik o stanovanjih z dne 17. oktobra 1921, čl. 5, Ur. l. št. 130, str. 661 z dne 28. oktobra 1921. — 38. Zakon o stanova-

njih z dne 15. maja 1925, čl. 12, Ur. l. št. 46, str. 297 z dne 23. maja 1925. — 39. Ur. l. št. 45, str. 309 z dne 9. maja 1928. — 40. Zakon o stanovanjih z dne 27. aprila 1929, Ur. l. št. 47, str. 366 z dne 4. maja 1929. — 41. E. Podkrajšek, Namen »Stan in doma«, Zadrúžna knjižnica zv. XII, Ljubljana 1926, str. 6. — 42. Pitanje radniških stanova, Socijalni arhiv, Beograd 1939, str. I. 174. — 43. Fr. Kresal, Razvoj predilnice Litija, Litija 1961, str. 80. — 44. Odredba bana dravske banovine o določitvi minimalnih mezd z dne 31. julija 1937, čl. 8, Sl. l. 421 z dne 1. avgusta 1937. — 45. Arhiv IZDG, F. Uratnik, Položaj delavstva v Sloveniji med dvema svetovnim vojnama, elab-

borat v tipkopisu, str. 13. — 46. Ur. l. št. XIX., str. 39 z dne 9. decembra 1918. — 47. Arhiv IZDG, arhiv DZ, fasc. 3 (Peticija ministrstva za socialno politiko z dne 19. maja 1927). — 48. Ibidem (stanovanjski podatki za Ljubljano). — 49. Socialno zdravstvo avtonomnega mesta Ljubljane v letu 1930, Ljubljana 1931, str. 22—25. — 50. Ibidem, str. 22. — 51. Stan in dom, Zadrúžna knjižnica zv. VI., Ljubljana 1924. — 52. E. Podkrajšek, Namen »Stan in doma«, Zadrúžna knjižnica zv. XII., Ljubljana 1926, str. 4—6. — 53. Zadrúžni vestnik, 7. januarja 1930, Ljubljana. — 54. E. Podkrajšek, Namen »Stan in doma«, str. 6—10.

Poskus orisa o lastništvu nemških trgovskih obratov v Sloveniji tik pred drugo svetovno vojno sloni izključno na gradivu predvojne zbornice za trgovino, obrt in industrijo (TOI) v Ljubljani. Gre za sedem fasciklov gradiva (arhiv TOI f. 310/A-Ž, v Arhivu Slovenije), ki zajema anketne pole zbornice, poslane trgovskim obratom v Sloveniji v desetletju 1930—1941. Še najpopolnejši prerez za to obdobje daje gradivo za leti 1938 in 1939, medtem ko je gradivo za prejšnja leta pomanjkljivo. Prvotni namen, podati prerez vseh trgovskih obratov, ne le nemških, na območju nekdanje dravske banovine, je moral žal odpasti. Vzrokov za to je več. Predvsem se podatki o številu trgovskih obratov v anketah zbornice TOI ne skladajo s sumarnimi številkami v Spominskem zborniku Slovenije (Ljubljana 1939). Zdi se tudi, da vsebuje ta statistika le tiste trgovske obrate, ki so se istočasno ukvarjali še z obrtjo. Žal so v ohranjenem (in dostopnem) gradivu TOI podatki le za nekatere take obrate, ravno tako pa manjkajo podatki za večino obratov, ki so se ukvarjali z lesno industrijo in trgovino.

Pri obdelavi posameznih obratov se zastavlja vprašanje njihovega nastanka in morebitnega prehoda v tuje roke. V pregledu, ki ga podajam, ne upoštevam protokolacije posameznih dedičev, kolikor je obrat ostal v rokah iste družine; žal pa ohranjeno anketno gradivo ne omogoča (z nekaterimi izjemami) prikaza morebitnega prehoda nemških obratov v slovenske roke (in obratno) v letih 1918—1941. Nakazana vprašanja bi bila nedvomno lažje rešljiva, ko bi ne bilo po letu 1945 vzeto iz ohranjenega arhiva TOI gradivo omenjenih obrtnih obratov in izročeno v neposredno uporabo takratnim upravnim oblastem. Večkrat zasledimo v tem gradivu celo različne vpise narodnosti posameznikov. Zanimivo je, da so se posamezni Nemci izogibali vpisu svoje narodnosti celo po letu 1938, po vključitvi Avstrije v nacistični rajh.

Nekaj primerov: J. Bregar, trgovec z mešanim blagom v Mariboru, je za leto 1939/40 navedel jugoslovansko narodnost; Marina Weiter v Mariboru, trgovka z mešanim blagom, je puščala do leta 1939 rubriko prazno, se prištel leta 1939 k nemški, v prihodnjem letu pa k jugoslovanski narodnosti; celjski veletrgovec Rakusch je prijavil leta 1931 jugoslovansko, čez sedem let pa nemško narodnost; F. M. Schmid, trgovec z mešanim blagom v Ljubljani, se je z izjemo let 1933 in

1941 (okupacija!) prištel k jugoslovanski narodnosti; znani ljubljanski trgovec Emerik Mayer naj bi bil leta 1931 jugoslovanske, 1932 nemške narodnosti, leta 1935 narodnosti ni prijavil, enako čez dve leti, leta 1939 se je znova povrnil k jugoslovanstvu in se šele med okupacijo, leta 1941, končno prištel k nemštvu; podoben zgovoren primer zatajevanja nemške narodnosti je bil tudi kočevski priseljenec v Ljubljano, Johann Mackerr: leta 1931 je vnesel v narodnostno rubriko katoliško vero, 1933 jugoslovansko narodnost, 1939 enako, leta 1940 pa je končno vnesel pripadnost k nemški manjšini. Lastnika manufakture in galanterije H. I. Turad, Maribor, sta se prištevala v letih 1933—1936 k jugoslovanski, tik pred ukinitvijo obrata leta 1937 pa k slovenski narodnosti.

Kljub nakazanim zadržkom omogočajo anketni podatki zbornice TOI vrsto opozoril o nemški manjšini v Sloveniji tik pred drugo svetovno vojno. Tako potrjujejo znano dejstvo o zgostitvah takratnega nemškega prebivalstva po posameznih območjih predvojne dravske banovine pa tudi ugotavljanje porokla posameznih pripadnikov nemške manjšine pri nas. Vse kaže, da moramo deliti takratne nemške trgovce v tri kategorije: na domače, pri nas rojene Nemce, priseljence iz slovenskih agrarnih območij v središča z močnimi nemškimi narodnostnimi skupinami ter nemške priseljence na območje Slovenije po letu 1918. Vse kaže, da velja druga skupina predvsem za območje Ptuja in Šmarij pri Jelšah, manj pa za Maribor. Zgovoren primer take »nemške družine« so npr. Lešnik — Löschnigovi iz območja Šmarij pri Jelšah. Medtem ko se je en član te družine vedno izjavljal za slovenstvo, se je drugi izključno za nemštvo. Po podatkih Franja Baša bi bila socialna struktura slovenskih Nemcev v letih pred drugo svetovno vojno naslednja: v Mariboru je bilo okoli 3000 trgovcev, obrtnikov ter industrijalcev in okoli 5000 delavcev Nemcev; v Lovrencu na Pohorju je bila tretjina hiš in zemlje nemška, prebivalstva pa ena petina; v Slovenski Bistrici je bilo med prebivalstvom 16 % Nemcev, vseskozi trgovcev in obrtnikov; v Slovenj Gradcu 18 %; na Muti 44 %, v Radljah 36 %; v Šoštanju 18 odstotkov; Konjicah 35 %; Vitanju 24 %; Celju 24 %; Laškem 6 %; Rogatcu in Rogaški Slatini 20 %; Ptujju 42 %; Ormožu 5 % in v Gornji Radgoni 12 %. Po poklicni sestavi so bili v vseh teh krajih obrtniški, trgovski in zemljo posedujoči meščani (Franjo Baš, Do-

neski k problematiki slovenještajerskega nemštva pred in med okupacijo 1941—1945, tipkopolis v arhivu Inštituta za narodnostna vprašanja, f. 150). Po podatkih nemške obveščevalne službe v letih 1939—1941 in po drugih ugotovitvah je obstajalo slovenještajersko nemštvo leta 1941 iz 25,9 % obrtnikov, 21,7 % trgovcev, 17,9 % svobodnih poklicev, 14,1 % kmetov, 13,2 % delavcev, 5,6 % javnih uradnikov in upokojencev ter 1,6 % industrialcev (Dušan Biber, Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933—1941, Ljubljana 1966, str. 27). Podobne razčlenbe za Kranjsko nimamo.

Tretja skupina je bila opazna zlasti v Ljubljani. Gradivo zbornice TOI kaže, da so skoraj vsa ljubljanska nemška trgovska podjetja, ustanovljena v času med obema svetovnima vojnama, pripadala nemškim dosejencem ali pa nemškemu (rajhovskemu) in avstrijsko-nemškemu kapitalu ter so primeren kazalec o prihajanju nemškega trgovskega kapitala v Slovenijo. Za Maribor se da ugotoviti prehod posameznih trgovskih obratov v slovenske roke. Vse kaže, da se je nemški (domači in tuji) trgovski kapital v večji meri le v Ljubljani tesneje povezoval s slovenskim, zunaj tega mesta pa še v Mariboru.

Pregledana dokumentacija omogoča prikaz gospodarske moči le za posamezna trgovska podjetja. Gledano v celoti, je bila — z izjemo Ljubljane — večina trgovskih obratov med tako imenovanimi posameznimi obrati, v katerih so bili po večini zaposleni lastniki in člani njihovih družin; tudi vložena sredstva pri teh obratih niso bila velika. Izjema so seveda obrati, kot Ornigova veletrgovina z alkoholnimi pijačami v Ptuj. Med podjetji so bile na drugem mestu družbe z omejeno zavezo, vendar večina v Ljubljani, dejstvo, ki v marsičem (z izjemo kočevskega območja) ločuje značaj nemškega (domačega in tujega) kapitala na Štajerskem in Kranjskem.

PREGLED PO POSAMEZNIH SLOVENSKIH OBMOČJIH

Slovenska Štajerska in Prekmurje. Od ugotovljenih trgovskih obratov, last štajerskih Nemcev, je na območju južne Štajerske odpadlo vsaj 67,4 % (134) obratov na Maribor, Celje in Ptuj. Pregled, ki ga podajam, daje le približno sliko, saj bi morebitne nove raziskave, sloneče na vpisih v takratni trgovski register, v marsičem dopolnile v članku nakazano podobo. Pri prikazu narodnostnega sestava trgovskih obratov so v tem pregledu obrati, last domačih Židov, izločeni iz pregleda nemške manjšine, posebno še, ker se je večji del židovskega prebivalstva prišteval k drugim, nenemškim narodnostim. Pri ugotavljanju lastništva posameznih trgovskih

obratov je raziskava skušala ugotoviti tudi poreklo posameznih nemških trgovcev. Edini oprijemljivi podatki za to vprašanje so v pregledanem gradivu tisti, ki govore o rojstnem kraju posameznika. Upoštevati pa je pri tem tudi naključna rojstva zunaj kraja dejanskega bivanja, vendar menim, da se pregled v dokajšnji meri približuje dejanskemu stanju porekla nemškega trgovstva tik pred drugo svetovno vojno pri nas. V pregledu na prvem mestu nakazuje prerez lastništva nemških trgovskih obratov v letih 1938—1939 v vseh treh večjih slovenskoštajerskih mestih, v Mariboru, Ptuj in Celju, nanj pa se navezujejo druga področja Slovenske Štajerske in Prekmurje.

Maribor. V primerjavi z drugimi slovenskimi mesti je Maribor poleg Ljubljane edino mesto, kjer nastopajo ugotovljeni nemški priseljenci v večjem številu. V nasprotju z industrijskim kapitalom se nemško-sudetski med obema svetovnima vojnama v tem mestu trgovine skoraj ni dotaknil. V celoti naj bi bilo po podatkih zbornice TOI pred drugo svetovno vojno v Mariboru približno 80 trgovskih obratov, last domačih ali tujih Nemcev. Od teh je odpadlo 57 (73 %) na obrate Nemcev, jugoslovanskih državljanov. Dva obrata sta bila last avstrijskih državljanov, eden rajhovskih Nemcev, štirje obrati so bili v mešanih nemško-slovenskih rokah, dva obrata sta najbrže pripadala sudetskim Nemcem, en obrat pa je bil last Nemca, italijanskega državljana, rojenega v Gradcu.

Po že nakazanem relativnem kriteriju rojstnega kraja pri presoji domačega ali priseljenega nemštva (za 13 trgovskih obratov podatki žal manjkajo) so bili v večini Nemci, rojeni v Mariboru. Teh je bilo po nepopolnih podatkih 34. Za 18 lastnikov se da po kriteriju rojstnega kraja ugotoviti, da so bili rojeni drugod, in to šest na Gornjem Štajerskem, trije na Dunaju in eden v Nemčiji, dva v sudetskih deželah. Iz širšega območja Slovenske Štajerske je prišlo v Maribor devet trgovcev, ki so se izjavljali za Nemce; med njimi 1 iz Podplata, 1 iz Št. Lovrenca na Pohorju, 1 iz Josipdola, 1 iz Polskave in dva iz Rogatca. Med vsemi lastniki trgovin sta le dva živela zunaj Maribora, od tega eden v Avstriji in eden v Nemčiji.

Kot nakazujejo podatki zbornice TOI, je bilo v letih 1938—1939 vsaj 39 nemških trgovskih obratov ustanovljenih pred letom 1918, medtem ko ustanovitev ostalih odpade na čas med obema svetovnima vojnama (od tega 13 na leta 1930—1940.) Morda bi za nekaj izmed teh obratov mogli pri nadrobnejšem pretresu ugotoviti nastanek še v času pred prvo svetovno vojno, ker za nekatere

obrate navajajo ankete zbornice TOI le datum vpisa v trgovski register, ne pa tudi datuma ustanovitve. Po posameznih strokah so bile na prvem mestu med trgovinami v lasti mariborskih Nemcev trgovine z industrijskim blagom (17). Od teh je bilo 11 trgovin ustanovljenih po letu 1918; med lastniki je bil tudi rajhovski Nemec, dva obrata pa sta bila v domačih nemško-slovenskih rokah. Na drugem mestu so bile razne agenture in podobni trgovski obrati (15); od teh je 10 nastalo po letu 1918 (do leta 1929 7); en tak obrat je bil v nemško-slovenskih rokah. Na tretjem mestu so bile trgovine za prodajo deželnih pridelkov (10 — od teh sta bili dve ustanovljeni v letih 1918—1929 in tri po tem letu). Od dvanajstih trgovin z mešanim blagom je bilo 7 še iz časa pred letom 1918; od ostalih pa so bile štiri ustanovljene do leta 1929. Med devetimi manufakturami je bilo v letih 1938 do 1939 le šest iz časa pred letom 1918. Solastnik ene manufakture je bil Slovenec. Med drugimi trgovskimi obrati je treba omeniti še štiri nemške trgovine za prodajo alkoholnih pijač, tri zlatarne, pet knjigarn in papirnic in dve trgovini z lesom. Tuji nemški državljani so bili lastniki naslednjih trgovin: treh obratov za prodajo deželnih pridelkov (dva sudetska Nemca in en avstrijski državljani), dveh trgovin z mešanim blagom (po en avstrijski in rajhovski Nemec), 1 trgovina z lesom je bila last rajhovskega Nemca, enako tudi ena od treh zlatarn, ena trgovina s tehničnim blagom je pripadala Nemcu, italijanskemu državljanu, iz kategorije trgovskih agentur in drugih obratov je bil eden last rajhovskega Nemca. V dveh trgovinah sta bila povezana domači nemški in avstrijski kapital. Med trgovinami je bilo šest družb z omejeno zavezo in osem javnih trgovskih družb.

Vse kaže, da so bile mariborske nemške trgovine med manjšimi trgovskimi obrati, iz katere po fragmentarnih podatkih izstopajo predvsem tile: trgovina z mešanim blagom J. Martin Strauss z 800.000 din obratnega kapitala in s 6 zaposlenimi leta 1937; Josipa Lauferja s 100.000 din obratnega kapitala l. 1939/40; zlatarna Otmar Kiffman s 150.000 dinarjev obratnega kapitala v istem letu; manufaktura Močivnik in Ogrisegg z 2.500.000 dinarjev in 11 zaposlenimi leta 1931 ter zastopstvo nemške tovarne Opel, ki je imelo v istem letu 260.000 din obratnega kapitala in 8 zaposlenih. Za druga večja trgovska podjetja v gradivu zbornice TOI žal manjkajo ustrezni odgovori anketirancev.

Ptuj. V nasprotju z Mariborom je v Ptuju bila velika večina nemških trgovskih obratov ustanovljena pred letom 1918. V tem mestu

je bilo v letih 1938—1939 od 51 ugotovljenih trgovin 23 v nemških rokah (45 %). Skoraj vsi trgovski obrati so bili last domačih Nemcev ali pa Nemcem vdanih Slovencev. Med njimi sta bili le dve trgovini last priseljenih avstrijskih in rajhovskih Nemcev. Tudi iz pregleda nemških trgovskih obratov je videti gospodarska stagnacija Ptuj v času med obema vojnama. Na to napeljuje že dejstvo, da je bilo od 23 trgovin, ustanovljenih pred letom 1918, 17, ostalih šest pa do leta 1930, medtem ko je po tem letu opazen popoln zastoj. V letu 1939 je en nemški trgovski obrat prišel v slovenske roke (v tem pregledu je zajet med nemške trgovske obrate). Vse trgovine so bile »posamezne«, med njimi je bila le ena javna trgovska družba in ena družba z omejeno zavezo. Po kraju rojstva je bilo 13 lastnikov nemških trgovin rojenih v Ptuj, iz Celja se je priselil en družabnik; iz bližje ali daljne okolice mesta se je priselilo pet nemških lastnikov iz Orešja, Razkrižja, Apač, Ljutomera in Kozmince). Iz drugih delov Slovenije sta se priselila dva Nemca (iz Guštanja in Kočevskega), dva Nemca pa sta prišla iz tujine.

Med vsemi panogami trgovine so bili na prvem mestu obrati za prodajo mešanega blaga (11). Z izjemo enega so bili vsi osnovani pred letom 1918. Iz poprečja ptujskih nemških trgovcev se dvigata predvsem dva obrata: trgovina Franza Hoiniga z mešanim blagom, rojenega v Guštanju, z 200.000 din obratnega kapitala in 350.000 din kredita v nemških trgovcev se dvigata predvsem dva obrata: trgovina Franza Hoiniga z mešanim blagom, rojenega v Guštanju, z 200.000 din letih 1938—1939. Temu obratu se pridružujejo obrati znane štajercijanske Ornigove družine, ki se je poleg trgovine z mešanim blagom, deželnimi pridelki in alkoholnimi pijačami ukvarjala tudi s pekarstvom. Ornigovi so imeli zastopstvo še v Ljubljani in v Šmartnem ob Paki. V letu 1938—1939 so Ornigovi imeli v Ptuj 2.500.000 din vloženega obratnega kapitala in 18 zaposlenih. Od drugih ptujskih nemških trgovskih podjetij je opozoriti še na podjetje za lesno trgovino s 150.000 din obratnega kapitala in na obrat Josipa Reinharda, ki se je ukvarjal z izvozom perutnine, deželnih pridelkov in podobnim. Obrat je imel leta 1938—1939 550.000 din osnovne glavnice.

Ob Ornigovi trgovini z alkoholnimi pijačami so imeli Nemci v Ptuj še en obrat in veletrgovino za prodajo vin. Med ostalimi devetimi trgovinami sta odpadli dve na trgovino z deželnimi pridelki, dve na trgovino z lesom, ena na prodajo stekla in porcelana, ena na manufakture, dve na trgovino z živino in eno na družbo z omejeno zavezo za pro-

dajo lesa. Vsi trgovski obrati ustanovljeni po letu 1918, so bili last domačih, ptujskih Nemcev.

Celje. Ob Mariboru in Ptuju je bilo Celje tretje večje središče z nemškim trgovskim kapitalom. Od 104 trgovskih obratov, za katere ima podatke gradivo zbornice TOI, je bilo v tem mestu tik pred drugo svetovno vojno vsaj 31 (30 %) v nemških rokah. Po strokah so bile na prvem mestu trgovine za prodajo različnega mešanega blaga (13), sledile so jim trgovine oblačilne stroke (5), obrati za prodajo industrijskega blaga (5), po dva obrata sta se ukvarjala s prodajo kož, lesa in čevlarskih potrebščin; dalje sta bili še dve špediterski podjetji in podjetje za izvoz deželnih pridelkov ter lesa. Vloženi so dalje anketni podatki o pekarni, lasti domačega Nemca. Anketiranci zbornice TOI so le za nekatere trgovske obrate vnesli podatke o vloženem obratnem kapitalu. Med njimi je bila tik pred drugo svetovno vojno gotovo na prvem mestu veletrgovina z železnino D. Rakusche s 26.000.000 din kapitala (od tega 16.000.000 din v zalogah in 10.000.000 din v terjatvah) in s 105 zaposlenimi. Podjetje je imelo tudi skladišče v Mariboru, ustanovljeno leta 1928. Leta 1937 je bilo zaposlenih v tem skladišču 11 delavcev, zaloge pa so tega leta znašale za 2 do 3.000.000 din. Na drugem mestu je bila v letih 1938—1939 trgovina z mešanim blagom Gustava Stiegerja z 2.646.845 din vloženega kapitala in z 20 zaposlenimi. Njemu je sledil obrat Franza Zanggerja z mešanim blagom s kakima dvema milijonoma din in s 14 zaposlenimi (v letu 1931 je imel Zangger vložene 3 milijone ter 23 zaposlenih); na četrtem mestu je bila celjska družba za trgovino s kolonialnim blagom »Union« z 9.000.000 din obratnega kapitala, tej pa je sledila javna trgovska družba z mešanim blagom Viktorja Wegga z 860.000 din vloženega kapitala in s 7 zaposlenimi.

Med celjskimi nemškimi trgovinami sta bili dve družbi z omejeno zavezo ter šest javnih trgovskih družb.

Večina celjskih nemških trgovin je bila ustanovljena še pred letom 1918 (21), od drugih je bilo pet trgovin osnovanih do leta 1930, ostalih pet pa po tem času. V celoti je v tem času večina obratov celjskih Nemcev (28) pripadala Nemcem, jugoslovanskim državljanom. Med njimi sta bila tudi dva priseljenca iz območja nekdanje avstrijske monarhije, šest iz celjske okolice oziroma iz širšega območja Jugoslavije (Vitanja, Murske Sobote, Starega trga, Kočevskega, Mostarja in Pulja). V dveh trgovinah so imeli vložen kapital poleg celjskih tudi brežiški Nemci.

Avstrijski kapital je bil po pregledanem gradivu zbornice TOI vložen v dveh celjskih trgovinah. Od teh je bila ena (namenjena izvozu deželnih pridelkov, predvsem lesa) ustanovljena leta 1936, nastopali pa so v njej trije družabniki, med njimi dva dunajska Nemca. Drugi trgovski obrat, last avstrijskega kapitala, je bila javna družba za prodajo usnja in podobnega blaga, ustanovljena leta 1904. Lastnik je bil priseljen zgoranještajerski Nemec. Tretja trgovina, last tujega, nemškega državljana, je bila javna trgovska družba za trgovino z modnim blagom. Lastnik te trgovine je bil priseljenec iz nemškega rajha (iz Saške) in se je naselil v Žalcu.

Ostala Štajerska in Prekmurje. Poleg Maribora, Ptuja in Celja je nastopalo v letih 1938—1939 še nekaj manjših središč z nemškimi trgovskimi obrati. Na severni narodnostni meji je to območje Apaške kotline, kjer so bili vsaj štirje obrati, last nemške manjšine (dva sta se ukvarjala s trgovino z živino, ostala dva pa s prodajo mešanega blaga). Tri trgovine so imeli slovenski Nemci v Prekmurju: v Središču (predvojna občina Selo), Fikšincih (obč. Pertoča) in enega v Murski Soboti. V Ormožu sta bili v tem času vsaj dve nemški trgovini. Po lastništvu so se ločili trgovski obrati z območja Apaške kotline in Ptuja z ormoškima predvsem po tem, da je bila v Ormožu ena trgovina (veletrgovina z vinom, ustanovljena leta 1909, in s približno 1.000.000 din obratnega kapitala) last domačega Nemca, medtem ko je bila prodajalna usnja Josip Pirich, ustanovljena leta 1932, last domače Nemke in priseljenega moravskega Nemca. Za območje Slovenskih goric hrani gradivo zbornice TOI podatke za dve trgovini, obe v predvojni občini Velka. Obe sta se ukvarjali s prodajo mešanega blaga, bili pa sta na Sladkem vrhu in v Cmureku. Solastnik zadnje trgovine je bil avstrijski Nemec, živeč onkraj meje.

Zanimivo je, da so bile od sedmih ugotovljenih nemških trgovin v zgornji dravski dolini štiri ustanovljene po letu 1918. Dve trgovini sta bili v Št. Lovrencu na Pohorju. Lastnika obeh sta se ukvarjala s prodajo deželnih pridelkov, eden od njiju pa tudi s prodajo lesa. Ena trgovina v tem kraju je bila odprta leta 1932. Nemci so imeli v Radljah štiri ugotovljene trgovine. Tri so se ukvarjale s prodajo mešanega blaga (ena od teh je bila odprta leta 1938), medtem ko se je četrta z lesno trgovino. Na te trgovske obrate sta se navezovali v Mežiški dolini dve trgovini z mešanim blagom v Črni, obe last domačih Nemcev. V eno teh trgovin sta bila v letih 1938—1939 vložena dva milijona obratnega kapitala. V Slovenj Gradcu so bile tri

ugotovljene nemške trgovine. Vse kaže, da je bila le ena izmed teh ustanovljena pred letom 1918. To trgovino z mešanim blagom je 1928 prevzel slovenski najemnik. Ostali dve trgovini sta pripadali priseljenim Nemcem, od katerih je bil lastnik trgovine s kožami priseljenec iz Celovca. Leta 1931 je imel ta trgovski obrat 50.000 din obratnega kapitala, ki pa se je do leta 1936 podvojil (lastnik je bil jugoslovanski državljani.) Drugo trgovino je imel priseljenec iz Celja; v letih 1938—1939 je bilo v njej zaposlenih 9 delavcev. V Velenju sta bili dve nemški trgovini. Prva se je ukvarjala z lesno trgovino. Ustanovljena je bila leta 1910 in zaposlovala skupaj z žago 36 oseb leta 1937. Druga trgovina, odprta leta 1854, se je ukvarjala s prodajo mešanega blaga.

Na širšem mariborskem območju je bilo šest nemških trgovin, last domačih Nemcev. Trgovina z lesom Karola Wesiaka v Hočah je bila ustanovljena leta 1939 in s 400.000 din vloženega obratnega kapitala. Podjetje je imelo 8 zaposlenih. V Slovenski Bistrici je bila trgovina Stiger u. Sohn, osnovana leta 1805. Vanjo je bil vložen milijon din obratnega kapitala. Od drugih trgovin je treba opozoriti na dve trgovini v Ločah pri Poljčanah. Največja je nedvomno bila trgovina z lesom Franza Posseka, ki je zajemala še žago in opekarno. Drugi večji trgovski obrat pa je bilo podjetje z zalogo piva Heinricha Malitscha, ustanovljeno leta 1919, ki ga je leta 1938 prevzela ljubljanska pivovarna Union.

Med devetimi trgovskimi obrati v Slovenskih Konjicah so trije odpadli na nemške lastnike, domače Nemce. Vse tri trgovine so bile osnovane še pred letom 1900, ukvarjale pa so se s prodajo mešanega blaga. Na širšem konjiškem področju sta ugotovljena dva domača nemška trgovska obrata izpred prve svetovne vojne. To sta bili dve trgovini z lesom in z mešanim blagom v Vitanju in v Zrečah.

Vsaj deset trgovin je bilo na območju Šmarj pri Jelšah last domačih Nemcev. V samih Šmarjah sta bili dve taki trgovini z mešanim blagom. Obe sta bili ustanovljeni pred letom 1880. Tri trgovine so odpadle na Rogatec; dve od teh sta bili trgovini z mešanim blagom, tretja pa s čevljarstvom in potrebščinami. Eden izmed lastnikov nemških trgovin iz Rogatca se je priselil iz Velenja, drugi pa iz Slovenskih Konjic. V Rogaški Slatini sta bili prav tako dve nemški trgovini, obe odprti l. 1850. Vse kaže, da so bili vsi nemški trgovski obrati na šmarskem področju manjše trgovine; izjema utegnejo biti trije obrati v nekdanji občini Rogaška Slatina. To so: trgovina Josipa Preaza v Rogatcu z 200.000 din obrat-

nega kapitala (leta 1937), Josipa Berlisga v istem kraju s 100.000 din obratnega kapitala (leta 1939/40) ter Avgusta Stoinschegga v Rogaški Slatini z 11 zaposlenimi (leta 1931).

Za Brežice so v gradivu zbornice TOI podatki o treh trgovskih obratih, lasti tamkajšnjih Nemcev ali pa nemško usmerjenih Slovencev. Od teh obratov sta se dva ukvarjala s prodajo mešanega blaga. Oba sta bila ustanovljena pred letom 1914, medtem ko je bil tretji obrat namenjen lesni trgovini, last domačega Nemca, avstrijskega državljanja, ustanovljen leta 1924. Zanimivo je, da sta se družabnika ene izmed trgovin z mešanim blagom priselila iz Prevalj in iz Vitanja. Leta 1937 je bila v Hrastniku ena nemška trgovina (z mešanim blagom). Enako tudi v Radečah pri Zidanem mostu. Ta obrat, ustanovljen leta 1924, je bil po lastništvu nemško-slovenski. Po podatkih iz leta 1933 sta bila solastnika Slovenec, rojen v Mokronogu, in nemški priseljenec iz Železne Kaple. Podjetje je imelo približno milijon din obratnega kapitala in prodajalne še v Vrhovem pri Radečah, Sevnici in na Radini (občina Boštanj).

Sedem nemških trgovin, last jugoslovanskih državljanov, je bilo v letih 1938—1939 na širšem celjskem območju. Dve taki trgovini sta bili v Št. Juriju ob južni železnici; ena, namenjena prodaji kmetijskih strojev, je bila odprta leta 1932. Vse kaže, da je bila lastnica te trgovine priseljena dunajska Nemka (v anketnih polah ima označeno »jugoslovansko« narodnost). Od drugih trgovin je ena odpadla na Vojnik. Lastnik te trgovine z mešanim blagom je bil tamkajšnji Nemec in drugi s podobno trgovino v Dobrni, last nemškega priseljenca iz Sladkega vrha. V letu 1932 je bilo v to trgovino vloženo 75.000 din obratnega kapitala, ki je do leta 1938/1939 narasel na 100.000 din. Ostali štirje trgovski obrati so bili v Savinjski dolini in so se ukvarjali s prodajo mešanega blaga. Bili so v Žalcu, Polzeli, Braslovčah in Št. Pavlu pri Preboldu (zdi se, da je bila ta trgovina v slovenskih rokah). Z izjemo žalske trgovine so bili vsi drugi obrati ustanovljeni pred letom 1918. To trgovino je 1938 odprl v Žalec priseljeni celjski Nemec.

Kranjska. Zunaj Slovenske Štajerske je pomemben nemški (tako domači kot tuji) trgovski kapital (ob Kočevju) predvsem v Ljubljani. Od 662 trgovskih obratov na širšem ljubljanskem mestnem območju (zajemajoč tudi Ježico, Št. Vid in Rudnik), zajetih v ankete zbornice TOI, je bilo vsaj 8,2 % v nemških ali pa v nemško-slovenskih rokah. Po eni strani so se po nastanku te trgovine naslanjale na stare ljubljanske nemške dru-

žine, po drugi strani pa na obrate, ustanovljene po prvi svetovni vojni, predvsem pa po letu 1930. Več od polovice trgovin v nemških rokah leta 1939 so bili obrati iz industrijskim in tehničnim blagom ter zastopstva tujih podjetij. Značilno je, da je večina teh obratov nastala šele po letu 1920, predvsem v tridesetih letih, kar opozarja na močno penetracijo ne le nemškega trgovskega kapitala, ampak tudi na določeno priseljevanje nejugoslovanskih Nemcev v Ljubljano. Prav to dejstvo pa nakazuje prikaz vloženega nemškega kapitala v Ljubljani po posameznih panogah in njegovo razčlenitev na podlagi zajetega gradiva.

Med šestnajstimi trgovinami z vloženim nemškim kapitalom v ožjem pomenu sta bili le dve ustanovljeni pred prvo svetovno vojno. Od trgovin, odprtih po tem času, pada ustanovitev sedmih do vključno leta 1929, medtem ko so bili vsi drugi trgovski obrati ustanovljeni v desetletju pred drugo svetovno vojno. Druga značilnost pri trgovinah s tehničnim blagom je dejstvo, da sta med njimi le dve posamični trgovini, medtem ko so vse druge trgovine bile ali javne trgovske družbe ali pa družbe z omejeno zvezo. Dalje se opazuje dejstvo, da je bil v več podjetjih vložen tudi slovenski kapital; seveda pa je ob tem vprašljiva notranja razporeditev kapitala, s tem pa tudi soudeležba tega ali onega partnerja in kapitala. Vsaj za podjetje Schneider in Verovšek se da ugotoviti, da je prišlo sredi tridesetih let popolnoma v slovenske roke (do tega leta je bilo mešano). S prodajo kovinskih predmetov in strojev se je ukvarjalo 11 trgovin. V širšem smislu se je ukvarjalo s prodajo industrijskega materiala (grafične potrebščine, strojno olje, gradbeni material, steklo ipd.) še nadaljnjih devet trgovskih obratov, med katerimi je bil le eden ustanovljen pred letom 1918, medtem ko so bili ostali po tem letu (med njimi do vključno leta 1922 štirje).

Prav pri teh podjetjih zasledimo največjo soudeležbo slovenskega kapitala s tujim in domačim nemškim. Pa drugi strani je bil prav v tej panogi domači nemški kapital še najmanj zastopan. Upoštevajoč trgovino Schneider in Verovšek med mešanimi podjetji, je bil slovenski kapital zastopan v šestih nemško-slovenskih trgovskih obratih. Razporeditev kapitala jugoslovanskih Nemcev in kapitala Nemcev, tujih državljanov, daje naslednjo sliko: kapital prvih je bil tilk pred drugo svetovno vojno soudeležen v vsaj devetih trgovskih podjetjih, nemško-avstrijski prav tako v devetih in rajhovski v osmih. Zanimivo je, da so bili med vsemi nemškimi lastniki trgovskih obratov za prodajo tehničnega ali industrijskega blaga le

štirje rojeni v Ljubljani. Nekateri trgovci so živeli tudi v tujini, in to v Gradcu, na Dunaju in v nemškem rajhu. Za deset lastnikov pregledano gradivo kaže, da so se priselili v Ljubljano; med njimi je bil en kočevski Nemec in štirje Nemci iz rajha. Nekatero trgovino so bila tudi zastopstva tvrdk z nemškim kapitalom z ostalega področja Jugoslavije.

Nemški kapital je bil vložen v treh ljubljanskih zlatarnah in urarnah. Od teh je en obrat pripadal stari ljubljanski nemški družini; vanj je bilo vloženih ca 2.000.000 din obratnega kapitala. Ostali dve zlatarni sta bili last priseljenega Nemca iz Prevalj, avstrijskega državljana. Prva zlatarna je bila ustanovljena leta 1910, v drugi obrat, ustanovljen leta 1938, pa je bil vložen tudi slovenski kapital.

S papirjem in papirnimi izdelki so se ukvarjale štiri trgovine, od tega dve družbi z omejeno zavezo. Zanimivo je, da je le en obrat izhajal iz časa stare habsburške monarhije. Od drugih trgovin, last Nemcev, je ena nastala leta 1919, ostali dve pa po letu 1931. S kapitalom so bili v dveh trgovinah udeleženi tudi drugi slovenski Nemci (en ljubljanski Nemec in priseljenec iz Slovenskih Konjic); v ostalih dveh trgovinah pa je bil vložen avstrijski kapital. Slovenski kapital je bil soudeležen v enem trgovskem obratu. Med temi podjetji se odlikujeta po vloženem obratnem kapitalu dve: Centropapir (podružnica radeškega Piatnika) z 240.000 din (leta 1938) in trgovina Kastelic (lastnik Emil Schranzer iz Slovenskih Konjic) s 400.000 din (leta 1938/39).

Med ljubljanskimi trgovinami oblačilne stroke jih je bilo pet v lasti Nemcev. Od tega so bile tri posamične tvrdke, ena slovensko-nemška družba z omejeno zavezo. Razen zadnje, ustanovljene leta 1936, so bile vse tri trgovine ustanovljene še pred prvo svetovno vojno; med njimi je bila gotovo najstarejša trgovina znane ljubljanske nemške družine Mayer. Leta 1931 je njihova trgovina zaposlovala 59 uslužbencev. Med lastniki vseh petih trgovin sta bila dva ljubljanska Nemca, ena trgovina je bila last priseljenca iz okolice Maribora, avstrijskega državljana. Ena trgovina je bila mešana slovensko-nemška. Njen solastnik je bil priseljen romunski Nemec, avstrijski državljan. V pregledani dokumentaciji so podatki o vloženem obratnem kapitalu le za zadnjo trgovino; leta 1939/40 je bilo vanjo vloženih 200.000 din.

S prodajo mešanega blaga se je ukvarjalo pet nemških trgovin; od teh je prišla ena leta 1933 v konkurz. Med njimi je bila ena družba z omejeno zavezo, ustanovljena leta 1939; vse ostale trgovine pa so izvirale še izpred leta 1869. Za dve trgovini moremo na

podlagi števila zaposlenih z gotovostjo reči, da sta spadali med večje ljubljanske trgovske obrate, medtem ko ostali niso izstopali iz povprečja.

Med trgovinami prehradbene stroke so tik pred drugo svetovno vojno štiri pripadale nemškemu kapitalu. Od njih sta bili dve posamezni, ena delniška in ena družba z omejeno zavezo. Zanimivo je, da je bila le ena od njih ustanovljena v času pred prvo svetovno vojno (leta 1870), medtem ko pada ustanovitev ostalih treh v čas stare Jugoslavije.

Zadnja ustanovljena trgovina leta 1940 je bila namenjena trgovanju z južnim in domačim sadjem. Na delniško družbo je odpadal ljubljanski obrat zagrebške podružnice znane koncerna Meisl z Dunaja. Ta je imel v Sloveniji vrsto podružnic: v Ljubljani, Celju, Mariboru in na Bledu. Z gotovostjo lahko rečemo, da so bili z izjemo Meislovega obrata vsi prehrabeni trgovski obrati, ustanovljeni v Ljubljani med obema svetovnima vojnima, namenjeni uvozu ali izvozu hranil. V enem izmed njih s sedežem v Indiji je bil poleg rajhovskega kapitala udeležen tudi domači, srbski. Podobno sta bila kapitala povezana v podjetju za uvoz in izvoz živine, ustanovljenem leta 1938 z dvema milijonoma din vloženega obratnega kapitala.

Po prvi svetovni vojni so bile ustanovljene še tri nemške trgovine. Po lastništvu so bile: avstrijsko-slovenska, avstrijsko-sudetska in sudetska; med njimi je bila pomembna trgovina za prodajo furnirjev P. R. Alles. Z izjemo lastnika te trgovine sta druga dva lastnika živela v tujini.

Po letih nastanka nemških trgovin v Ljubljani so odpadle po ena trgovina na leto 1919, 1922, 1926, 1928, 1932, 1936 in 1940 in po tri na leta 1929, 1930, 1931 (op. za eno trgovino ni podatkov). Med njimi je bilo 19 posameznih trgovskih obratov, 15 družb z omejeno zavezo in štiri zastopstva delniških družb. Ljubljanski Nemci so bili udeleženi v 10 trgovskih obratih; doseljeni Nemci, jugoslovanski državljani, v 15, avstrijski kapital v devetih; nemški (domači) kapital je bil skupaj s slovenskim udeležen v dveh trgovinah; rajhovski nemški v petih; avstrijsko-jugoslovanski v štirih; rajhovsko-jugoslovanski v treh, avstrijsko-rajhovski v dveh. Kot smo videli, je bil tuji kapital najbolj zastopan v podjetjih za prodajo industrijskega blaga. Po posameznih naštetih kategorijah so odpadli posamezni trgovski obrati na ljubljanske Nemce ali priseljene slovenske Nemce 4, jugoslovanske Nemce od drugod 3, Avstrijce 5, domače Nemce in Slovence 3, rajhovske Nemce 5, rajhovske in domače Nemce

3, avstrijsko-jugoslovanski kapital 4, avstrijsko-rajhovski kapital 2 in na ostale 1. Posamezni nemški lastniki so po rojstvu izvirali: 13 iz Ljubljane, 6 iz drugih slovenskih ali jugoslovanskih pokrajin, iz Avstrije 3, od tega dva iz zgornje Štajerske; iz rajha 4 in iz Sudetov 2 ter od drugod 2. V tujini je živel skupaj 6 lastnikov ljubljanskih trgovin: v Avstriji 7, v rajhu 5, na Sudetskem 1 in drugod 1.

Drugo močno središče nemškega — to pot izključno domačega kapitala — je bilo seveda Kočevje s širšim nemškim naseljitvenim otokom. Tu je posebej opazno dejstvo, da so bili v samem Kočevju nemški trgovski obrati v veliki večini: od 21 jih je bilo 19 ali 81 % leta 1928. Tako kot za Ljubljano moremo tudi za Kočevje ugotoviti številčno rast nemških trgovskih obratov v času po prvi svetovni vojni. V nasprotju z Ljubljano kočevsko-nemški kapital ni sodeloval s slovenskim in le za en obrat je videti, da je prišel v domače (hrvaške) roke; v celoti pa so bili to le manjši trgovski obrati (le za enega se da ugotoviti, da je imel najete tri delovne moči). Po posameznih trgovskih strokah so bile v ospredju trgovine z mešanim blagom (osem), tem pa so sledile trgovine lesne stroke (tri), prodaje kože in usnja (dve), dve pekarni, veletrgovina z alkoholnimi pijačami (leta 1931/32 je imela 200.000 din obratnega kapitala, v letu 1939/40 pa 150.000) ter obrat za izdelavo in prodajo cementnih izdelkov. Po letih so obrati nastajali: po eden v letih 1920, 1922, 1926, 1929, 1930, 1936 in 1939 dva.

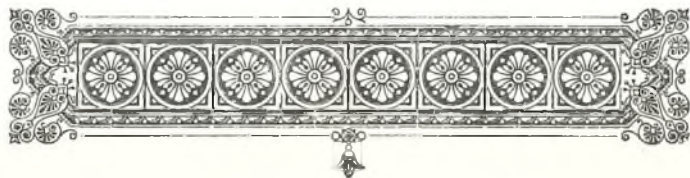
Vsi lastniki nemških trgovin v Kočevju so bili jugoslovanski državljani. Isto velja tudi za lastnike trgovskih obratov na ostalem kočevskem področju, kjer so nastopali izključno domači nemški obrati. Teh je bilo po podatkih zbornice TOI vsaj šest. Razporejeni so bili po naslednjih krajih: Gotenica, Novi Lazi pri Kočevju, Novi trg (občina Stari trg), Kočevska Reka in Črmošnjice. Med njimi sta bili dve trgovini z mešanim blagom; lastnik ene v Kočevski Reki je imel v lasti tudi parno žago; z lesno trgovino sta se ukvarjala dva trgovca, z živino eden, enako tudi z odpadnim materialom.

Na ostalem območju Kranjske zasledimo ob Ljubljani in Kočevskem le posamezne trgovske obrate, last domačih in tujih Nemcev. V celoti se je dalo ugotoviti vsaj sedem takih obratov in to: dva na območju Kranja in po enega na Jesenicah, Trziču, Rakeku, Litiji in v Novem mestu. Od vseh naštetih trgovin je očitno bila le ena ustanovljena pred letom 1918 (trgovina v Litiji in morda še na Jesenicah). Po značaju lastništva sta bila dva obrata last Nemcev, jugoslovanskih državljanov, en obrat pa je bil nemško (domače)

slovenski. Kot je videti, so bili lastniki vseh nemških obratov zunaj slovenskega ozemlja (eden v Trstu).

S trgovino z mešanim blagom se je ukvarjal po nastanku najstarejši obrat v Litiji, mesarija in prodajalna krzna je bila na Jesenicah, lesna trgovina v Novem mestu, transportno podjetje na Rakeku, manufaktura v Tržiču (ta trgovina je bila last avstrijskega

Nemca); podobno tudi trgovina in industrija poljedelskih strojev v Stražišču pri Kranju (v tej trgovini je bil udeležen tudi slovenski kapital) ter trgovina s stroji za čevlarsko industrijo v Kranju (rajhovsko-slovenski kapital). Največji trgovski obrat je bil vsekakor tisti Otta Bernarda v Novem mestu s tremi milijoni kapitala in 75 zaposlenimi v poslovnem letu 1939/40.

Ob »Uniformah v zgodovini« — kulturno zgodovinski razstavi mariborskega pokrajinskega muzeja.

Mariborski pokrajinski muzej, ki ima v sestavu svojega kulturnozgodovinskega oddelka zbirko modnih noš in uniform, se je v minullem letu odločil za razstavo historičnih vojaških oblačil. Zamisel o tej razstavi je mariborske muzejske delavce že dolgo vabila k uresničitvi. Mariborski muzej ima namreč že od osvoboditve dalje v svoji posesti manjšo zbirko staroavstrijskih uniform in delov vojaške opreme drugih evropskih držav iz časa pred prvo svetovno vojno. Ta zbirka se je znatno povečala pred nekaj leti, ko je muzej prejel večje število izvirnih starih uniform iz fundusa Slovenskega narodnega gledališča v Mariboru.

Za razstavo uniform je bilo treba seveda zbrati še nekoliko več gradiva. Pokazalo se je, da se je v Sloveniji ohranilo razmeroma zelo malo vojaških noš, presenetljivo malo celo iz druge vojne, čeravno je bilo po osvo-

boditvi teh oblačil — domačih in sovražnikovih — v obilici na voljo. S tem gradivom pa smo ravnali zelo nesmotrno. Večji del vojaških oblek so ljudje ponosili ali prešili, vse premalo uniform pa je našlo pot v naše muzeje. Precejšnje število okupatorskih in partizanskih oblek so hranile gledališke garderobe. Te obleke so uporabljali tudi za številne vojne filme, romale so iz kraja v kraj in tudi iz Slovenije, kamor pa se niso več vrnile. Posledica tega je, da nam manjkajo za dobo okupacije in NOB mnogi značilni primeri vojaške noše.

Čeprav torej nimamo v muzejih mnogo izvornih uniform in je precej težko podati bolj ali manj sklenjen prikaz oblačilnega razvoja ter predstaviti vse, kar se je skozi stoletja nosilo pri nas, se je mariborski muzej odločil za razstavo te vrste. Z njo smo želeli doseči dva cilja. Predvsem je bil naš namen, da tudi v našem muzejstvu odmerimo primerno mesto preučevanju in zbiranju uniform, se pravi panogi, ki je doslej skorajda nismo poznali, četudi je v svetu zelo razširjena in je

Skupina uniform na razstavi »Uniforme v zgodovini« v Pokrajinskem muzeju v Mariboru v jeseni 1969

tudi z muzejske razstavne plati zelo pestra in mikavna. Hkrati pa smo želeli prikazati razvoj uniform, kakor je potekal na naših tleh od začetkov prvega uniformiranja tj. od sredine 17. stoletja do konca druge svetovne vojne. Slovenci v preteklosti nismo imeli svoje vojske. Razumljivo je torej, da so tudi uniforme, ki so jih nosili vojaki v naših krajih, nastajale po zamislih od drugod. Šele z narodnoosvobodilnim bojem so se pojavile tudi slovenske innačice partizanske vojaške noše. Slovenci so morali v preteklosti služiti v raznih armadah in tudi prek našega ozemlja so šle mnoge tuje vojske. Tako ali drugače je bila torej tudi slovenska zgodovina povezana z uniformami. Že zadnja vojna se je odmaknila v zgodovino, še manj pa je zlasti današnjim generacijam znana podoba vojakov iz starejših obdobj. Vse to je odločalo pri ureditvi razstave: le-ta je morala imeti svoj didaktični prikaz splošnega razvoja vojaškega oblačila, v drugem delu pa smo zajeli vse dosegljivo gradivo, ki je v slovenski posesti. Res so to samo »ostanki ostankov«, ob smotrni povezavi s fotodokumenti in barvnimi skicami pa ga je bilo moč vendarle predstaviti v primerni razvojni podobi.

Razstavo smo razdelili v štiri poglavitne skupine. V prvo smo uvrstili gradivo iz obdobj pred prvo svetovno vojno, v drugo čas med 1914 in 1918, tretja skupina je zajela leta do zloma stare Jugoslavije, četrta okupacijo in NOB. Najstarejši kosi uniform in vojaške opreme, ki jih hranimo, so šele iz časa Napoleona, zato smo morali zapolniti vrzel med 17. stoletjem in začetkom 19. stoletja z barvnimi skicami in grafikami. Lažje je bilo predstaviti čas od sredine minulega stoletja dalje. Iz te dobe je na voljo mnogo fotografij, nadalje barvnih litografij z uniformami iz vojaških šematizmov in predpisov o adjustiranju, predvsem pa imamo iz tega časa tudi razmeroma dobro zbirko izvirnih oblačil, pokrival, različnih okraskov, distinkcij itd. Četudi se ni nihče v naših muzejih lotil sistematičnega zbiranja, se je ohranilo vendarle toliko uniform avstro-ogrske armade, da je bilo moč predstaviti bistvene značilnosti nekdanjega vojaškega oblačenja. Predstavo o barvitih vojaških suknjah in o nesmotrnem, a slikovitem pompu nekdanjih vojsk se nam je posrečilo dopolniti še s kolekcijo staronemških uniform in s francoskimi, ruskimi in italijanskimi pokrivali ter dekoracijami iz časa pred 1914.

Prizadevali smo si, da bi dovolj določno predstavili odločilno prelomnico v vojaškem oblačenju, ki je nastopila z razvojem moderne vojaške tehnike in s tem spremenjenega načina vojskovanja že ob koncu preteklega stoletja. Dokončno slovo od nekdanjega blišča je pomenila prva svetovna vojna. Ob vsej

skromnosti ohranjenih oblačil je na razstavi zbrano gradivo pričalo, kako zelo se je preusmeril razvoj v obdobju 1914/18. Poleg značilnih sivkasto modrih mondur stare Avstrije iz začetka vojne velja omeniti opremo iz obdobja bojev na soški fronti, posebna redkost pa so tudi pokrivala in značke slovenskih dobrovoljcev in borcev za severno mejo iz let 1918/19.

Podoba je, da nihče v Jugoslaviji ni zbral vseh uniform stare jugoslovanske vojske, zato se ni čuditi, da imamo tudi v Sloveniji samo še nekaj krojev te vojske. V skupini na razstavi pa so bile zbrane take uniforme, ki so nazorno pripovedovale o tem, kako zastarele predstave smo imeli nekoč o videzu in funkciji vojaškega oblačila.

Kakor že povedano, je precej šibko pričevanje o uniformah iz druge svetovne vojne. Ne manjka nam sicer fotodokumentov, pač pa je zelo skromno število nepoškodovanih izvirnih oblačil. Na razstavi smo prikazali glavne menjave v noši naših partizanskih enot, še vedno pa je v zasebni lasti ta ali oni kos obleke iz vojnih dni, s katerim bi bilo treba dopolniti muzejsko zbirko.

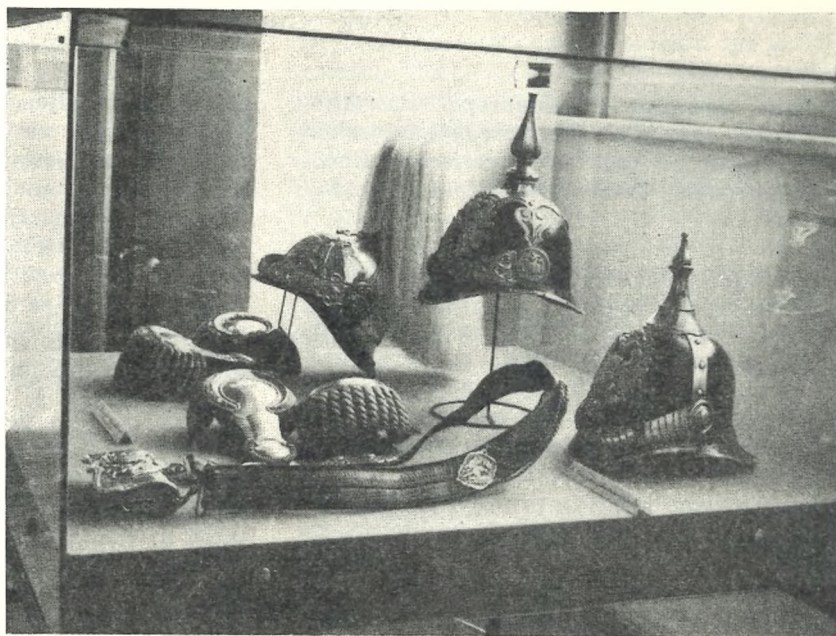
Poseben poudarek smo odmerili fotodokumentom. Med temi so zavzemale vidno mesto vojaške karikature. Ker nam ni šlo samo za golo predstavitev oblačil, marveč tudi človeka, ki je to oblačilo nosil in ki se je kot tak hote ali nehote prelevil v »nosilca uniforme«, so bile te karikature še posebej dragocene.

Pri razstavi smo se izogibali slehernim ponaredkom in smo odbrali izključno izvirne zgodovinske noše. Nekatere od njih so bile, ko smo jih prejeli, v kaj slabem stanju. Potrebno je torej bilo mnogo ur potrpežljivega restavriranja, da smo jim vrnili vsaj del njihovega nekdanjega videza.

Če sodimo po izjavah obiskovalcev, sta bili razvojna pot in osnovna misel prireditve dovolj jasno podčrtani. Nikakor nismo želeli predstaviti samo slikovite plati vojaškega oblačila, ampak smo imeli pred očmi tudi njegovo senčno podobo. V nekaterih od slikovitih in z zlatom obšitih suknjičev so se postavljali vojaki, ki so spremljali cesarje in kralje, v drugih pa so naši ljudje prestajali težke ure v strelskih jarkih in juriših prve in druge svetovne vojne. Z enimi in drugimi je bilo povezano resnično življenje, to pa nam je tudi narekovalo seriozno obdelavo gradiva. Pogosto se namreč dogaja, da je kostumska plat npr. v naših filmih in gledaliških uprizoritvah kaj površno obdelana, kar jemlje cenno še tako skrbno naštudiranim delom.

Mariborska razstava uniform je zbudila mnogo zanimanja med domačim in tujim občinstvom. Omeniti velja, da je po svojem konceptu pritegnila številne tuje strokovnja-

Vitrina z vojaško opremo iz konca 19. in začetka 20. stoletja na razstavi »Uniforme v zgodovini« v Pokrajinskem muzeju v Mariboru v jeseni 1969

ke, saj se je v sprehodu skozi čas dotaknila vseh pomembnejših postaj v vojaški oblačilni kulturi, obenem pa je predstavila tudi tujini doslej povsem kostumsko gradivo iz Slovenije. Pomembno je še, da se je take razstave lotil kulturnozgodovinski in ne vojni muzej, ki je skušal osvetliti pomen vojaškega oblačilnega razvoja s širšega družbenega gledišča kot pojav, ki se je sicer v vseh časih razvijal po lastni, vojaški zakonitosti, a se je v bistvu tudi vselej prilagajal duhu časa in modnemu okusu njegovih ljudi.

Razstavo »Uniforme v zgodovini« smo v letošnji spomladi prenesli v Narodni muzej v Ljubljani, kot kaže, pa je prireditev spodbu-

dila muzejske delavce še v drugih krajih države. O podobni razstavi razmišljajo v Beogradu in Zagrebu, kjer imajo še precej negledanega gradiva.

Naša prireditev pa bi dosegla samo delen uspeh, če bi se zadovoljila z občasno razstavo. Mariborski pokrajinski muzej bi želel zbirko uniform pridružiti že razstavljeni zbirki modnih noš, za katero so darovali ali posodili gradivo različni slovenski muzeji. Tako razširjena in urejena zbirka bi potrdila, da nam kostumologija ni neznano področje in da se podobno kakor v drugih zvrsteh kulturne zgodovine tudi v tej panogi zrcali specifičnost naše kulturne preteklosti.

Sergej Vrišer

Anton Scherer: *Südosteuropa-Dissertationen 1918—1960. Eine Bibliographie deutscher, österreichischer und schweizerischer Hochschulschriften*, Graz—Wien—Köln 1968. 221 str. 8°.

Avstrijski Ost-und Südosteuropa Institut na Dunaju, ki je podrejen zveznemu ministrstvu za pouk, se ukvarja z znanstvenim proučevanjem zgodovinskih, pravnih, geografskih, gospodarskih, etnografskih in drugih vprašanj držav jugovzhodne Evrope; lahko bi rekli, da še posebej proučuje nasledstvene države nekdanje habsburške monarhije. V njegovi izdaji in pripravi je izšla tudi pričujoča knjiga zgodovinarja in literarnega zgodovinarja Antona Schererja, ki predstavlja koristno pomagalo in informacijski priročnik tudi za širši krog našega znanstvenega sveta.

Avtor je sestavil bibliografijo disertacij, ki so bile objavljene, deloma objavljene ali neobjavljene in so jih v razdobju od 1918 do 1960 kandidati branili na različnih univerzah in visokih šolah nemško govoreče Evrope. Po njegovih podatkih je bilo na 49 univerzah in visokih šolah aprobiranih 2246 disertacij, od tega 432 z različnih znanstvenih področij jugoslovanskih narodov samih ali v povezavi z drugimi narodi na področju, ki ga knjiga zajema. Disertacije so razvrščene v kronološkem zaporedju obrambe in istočasno po posameznih znanstvenih panogah. Bibliografija se nanaša na disertacije, ki obravnavajo izključno samo jugovzhodno Evropo. Tako torej avtorji s tega področja, ki pa so si za svojo disertacijo izbrali snov z drugega geografskega območja, vanjo niso uvrščeni. V letih 1918—1938 so doktorandi branili 190, od 1939—1945 122 ter od 1946—1960 120 disertacij. Prednjačijo zlasti univerze na Dunaju s 129, v Berlinu s 33, v Münchnu z 28 in v Gradcu s 67 disertacijami.

Od teh 432 disertacij je 53 bibliografskih enot, ki se kakorkoli ukvarjajo s slovenskim narodnostnim prostorom; po tematiki odpade na zgodovino ali politiko 16 del, na prebivalstvo 2, na teologijo ali cerkveno zgodovino 2, na jezikoslovje 5, na literarne vede 12, na žurnalistiko, narodopisje in umetnostno zgodovino po 1 delo, na gospodarske in socialne vede 8, na geografijo in etnologijo 5 disertacij. Avtor je disertacije razdelil po državah, vendar je mnogo disertacij takšnih, da se nanašajo na celotno področje in v tem primeru je sestavljalca na to v glavnem opozoril.

Seveda se mu je vrnilo nekaj spodrsrljajev; tako je treba pregledati razdelke za več držav, ne pa samo za eno samo, če hočemo

dobiti disertacijo, ki jo konkretno iščemo. Kot tak primer navajam disertacijo E. Hanela z naslovom Ursachen und Verlauf des Görzer Bauernaufstandes im Jahre 1713. Branjenka je bila na Dunaju leta 1932, Scherer pa jo je uvrstil v razdelek o Avstro-Ogrski. Takih primerov je zlasti za jugoslovanske narode precej, posebno za Bosno.

O disertacijah, branjenih na nemškem jezikovnem področju, sta poročala v Zgodovinskem časopisu J. Šorn (gl. ZČ XII—XIII, 1958/59, str. 358—368) in V. Vrbnjak (gl. ZČ XVIII, 1965, str. 297—300) ter opozorila na nekatere napake. Zanimivo je, da Scherer ne navaja disertacij, o katerih sta poročala že Šorn in Vrbnjak, na primer D. Dolinerjeve, E. Maierja, R. Gössingerja, S. Koblove, J. Herzeleja, O. Krautforsta, J. Fruhmanna in drugih. V bibliografiji se ponavljajo tudi napake, na katere je opozoril Vrbnjak v že omenjeni oceni Krollerjevega pregleda graških disertacij iz leta 1964; tako je npr. po Schererju nobelovec Ivo Andrić doktoriral leta 1924 ne pa leta 1923, kot piše v Enciklopediji Jugoslavije. Med disertacijami bi omenil samo nekatere iz povojnega obdobja, ker gotovo upoštevajo novo literaturo in vire, ki so pri nas manj znani in neznani. Seveda je treba te disertacije jemati takšne, kakršne so, ne pa jih vrednotiti z našimi merili, ker se, kot kaže, v nemško govorečem svetu od doktorandov znatno manj zahteva kot pri nas. Med zanimivimi disertacijami bi navedel dela: V. Inzko: *Das Leben und Wirken Andreas Einspielers. Zur slowenischen Kulturgeschichte des 19. Jhdts*, Graz, 1948. A. Spiegelfeld: *Das Problem der Minderheiten in Kärnten*, Graz 1948. B. Petrei: *Die slowenische Frage in der Kärntner Presse 1848—1863*, Wien 1951. J. Morskoi: *Die slowenische Wiedergeburt im Lichte der deutschsprachigen Publistik von 1800—1850*, Wien 1954.

B. Terček: *Die slowenische Literatur von 1918 bis 1940*, Graz 1947.

F. Ahr: *Die Grundherrschaft des Hochstiftes Freising in Krain (973—1350)*, Wien, 1939.

J. Jerele: *Der nationale Charakter der untersteirischen Städte im Mittelalter*, Graz 1939.

A. Potočnik: *Die Herrschaften der Grafen von Cilli (unter besonderer Berücksichtigung der steirischen Besitzungen)*, Graz 1941.

H. H. Hornung: *J. W. Valvasor und seine Landschaftsschilderung*, Wien, 1949.

Avtor je žal le ponekod navedel, ali so bile disertacije tiskane ali ne. Kljub navedenim pomanjkljivostim pa je vendar bibliografija

koristen pregled posebno še zato, ker zdaj disertacije izposojajo. Prepričan sem, da bodo tudi slovenski zgodovinarji v njih našli marsikatero koristne in nove podatke.

Franc Rozman

Poetovio-Ptuj. 69—1969. Zbornik razprav ob tisočdevetstoletnici. (Ur. Vladimir Bračič). Maribor, Obzorja 1969. 259 str. 8°.

Številnim jubilejnim prireditvam ob 1900-letnici Ptuja se je pridružil še zbornik razprav, ki osvetljujejo večstoletno preteklost tega starodavnega mesta ob Dravi. Colonia Ulpia Traiana Poetovio se razvije v cvetoče trgovsko in upravno središče iz taborišča rimskih legij. V srednjem veku ima Ptuj pomembno obrambno nalogo zoper vpade Madžarov in Turkov, kasneje je važna njegova trgovina z vinom. Ko ga v preteklem stoletju južna železnica pusti ob strani, prične mesto hirati, živahnije postane šele prav v zadnjem času. V publikaciji objavljene razprave so zajele vsa najpomembnejša področja iz zgodovine Ptuja in okolice, tako da nam dajejo precej zaokroženo sliko zgodovine mesta.

Uvodni besedi predsednika skupščine občine Ptuj Franja Rebernika sledijo štirje prispevki s področja arheoloških raziskav. Najprej podaja Iva Mikl-Curk zgodovino arheoloških raziskovanj v Ptuj, kjer so izkopavali poleg drugih tudi M. Abramič, B. Saria, W. Schmid, J. Korošec in J. Klemenc. Dodana je bibliografija arheološke literature o Ptuj. Ista avtorica je v članku Značilnosti materialne kulture Poetovia v I. stoletju n. št. skušala prikazati vsakdanje življenje rimskega tabora Poetovia in njegovih predmestij na podlagi najdenih predmetov za vsakdanjo rabo (posodje, noše). Njena ugotovitev, da Poetovio v prvem stoletju n. št. ni živel nekega svojega, od okolice ločenega življenja in da med predmeti za vsakdanjo rabo najdemo mnoge značilnosti domače predrimske materialne kulture, od katere se nekaj celo preneša v last starih Slovanov, potrjuje dosedanje domneve. O kovinskih najdbah iz žarnega grobišča na Zgornji Hajdini poroča Marjana Tomanič, medtem ko kustos za arheologijo Pokrajinskega muzeja v Ptuj Zorka Šubic v razpravi Nov prispevek k poznavanju suburbanih predelov Poetovia popisuje izkopavanja 1967.

Za marsikaterega raziskovalca bogate ptujske preteklosti bo zelo koristen zapisek Antona Klasinca Arhiv mesta Ptuja. Zaradi neresenih vprašanj v zvezi z arhivsko konvencijo z Avstrijo iz leta 1923 smo namreč še vedno vezani na uporabo arhivalij v avstrijskih arhivih (Dunaj, Gradec), vendar je Zgodovinski arhiv v Ptuj v minulih osmih letih dal

prefotografirati mnogo tega gradiva. Klasinc daje v svojem prispevku pregled t. im. Arhiva mesta Ptuja. To je fond, ki obsega starejše ptujsko arhivsko gradivo in je shranjen v štajerskem deželnem arhivu v Gradcu. Pregledu sledi objava nekaterih dokumentov v krajših vsebinskih povzetkih, pomembnejše gradivo pa je podano obširneje in povezano tako, da kaže tudi sliko razgibane preteklosti Ptuja.

S srednjeveško problematiko mesta in okolice se ukvarjata dva avtorja. Milko Kos govori o nastanku meje proti Ogrski in Hrvatski v štajerskem Podravju, Jože Koropec pa prikaže Miklavž na Dravskem polju v srednjem veku, ki mu lega med salzburškim Ptujem in deželnoknežjim Mariborom daje svojevrsten pečat.

V primeri z antiko se zdi z zgodovinskega vidika obdobje novega veka in najnovejše dobe nekoliko preskromno zajeto, saj če izvzamemo kulturnozgodovinske in etnografske prispevke, posegajo v ta čas samo razprave Vladimira Bračiča Prebivalstvo občine Ptuj v luči zgodovinskega razvoja in Doneski h gradivu za zgodovino šolstva na območju sedanje občine Ptuj Etbina Bojca. Bračič je v svoji izčrpni študiji prikazal večstoletno številčno rast prebivalcev na območju ptujske občine. Etbin Bojc pa je skrbno zbral gradivo za zgodovino osnovnega šolstva iz šolskih kronik, šematizmov in arhivalij graškega arhiva (seznami učiteljev) za 21 krajev sedanje ptujske občine. Ti podatki bodo morda nekoč lahko služili za kritičnejši prikaz o stanju osnovnega šolstva na tem območju, česar se avtor tukaj ni loteval. Omeniti moramo tudi razpravo Marije Mirković Doneski k poznavanju predbaročnega pečarstva v Ptuj, ki poleg stilne obravnave ohranjenih pečnic našteva vrsto podatkov iz pisanih virov, predvsem cehovskih pravilnikov in cenilnikov in tako ilustrira stanje domačega lončarstva in pečarstva ter obstoj ptujskega lončarskega ceha.

Zanimivi in bogati so umetnostnozgodovinski in etnološki prispevki. France Stelè v razpravi Gotsko stensko slikarstvo v Ptuj in minoritska cerkev v prvem delu najprej govori o gotskem stenskem slikarstvu, potem pa se posebej zadrži ob minoritski cerkvi (porušeni med zadnjo vojno), saj je bila minoritska arhitektura ena najvažnejših razširjevalcev gotskega sloga. Marjan Zadnikar v prispevku Znamenja okrog Ptuja poudarja, da so znamenja tu razmeroma gosto posejana, ne predstavljajo pa neke zaključene celote in jih kot drugod v Sloveniji lahko razvrstimo v domačo vse osnovne tipe: slopasta in stebrasta so iz 16. in 17. stoletja, figuralna iz dobe baroka, kapelice pa so novost, ki jo prinese 19. stoletje.

Sergej Vrišar ob opisu uniform meščanskega konjeniškega korpusa v Ptuju prikaže zanimivo zgodovino korpusa v sto letih njegovega obstoja (1739—1837). Avtor poudarja, da v primerjavi z meščanskimi gardami drugih krajev Štajerske pomeni ptujski korpus neko posebnost in se s podobnim ponša nekoliko kasneje le Gradec. Korpus sta pohvalila ocelo cesarja Leopold II. in Franc I. in mu dovolila nošenje oficirskih časti kot v armadi. Slabšanje gmotnega položaja meščanstva v 30. in 40. letih 19. stoletja, drago vzdrževanje konj in prepoved nošenja oficirskih znakov vplivajo na njegov razpad 1837.

Kulturnozgodovinske spomenike Ptuja opisuje Jože Curk. Z vprašanjem o izvoru haloškega običaja ob Martinovem pa se ukvarja Vitomir Belaj.

Sistematičen prikaz gospodarske podobe ptujske okolice iz polpretekle in današnje dobe dajeta prispevka Pogled na kmetijstvo v okolici Ptuja in Transformacija strukture prebivalstva in naselij na južnem delu Zgornjega Dravskega polja. Avtorja prve zelo obširne razprave sta Ivan Šmaljc in Jože Butinar, ki se v prvih poglavjih na kratko dotakneta zgodovinskega razvoja, nato pa analizirata naravne temelje kmetijske proizvodnje, demografske in socialno-ekonomske odnose, razvoj v urbanizaciji vasi, družbeno kmetijstvo, industrializacijo in materialne temelje kmetijske proizvodnje, zaključujeta pa z vprašanjem kmetijstva kot dela narodnega dohodka. Mirko Pak, avtor razprave o transformaciji strukture prebivalstva in naselij odkriva dobo hitre preobrazbe slovenske vasi po zadnji vojni, posebej pa pokaže, kako štirje neagrarni centri (Maribor, Ptuj, Kidričevo in Majšperk) vplivajo na ta pojav.

Vsi prispevki razen enega imajo kratke povzetke v tujih jezikih (nemškem in francoskem). Uredniku Vladimirju Bračiču, založbi Obzorja in občinski skupščini Ptuj, ki je izdajo podprla, gre priznanje, ker so omogočili za konec proslav ptujskega jubileja vsebinsko tako bogat zbornik.

Olga Janša

Jeklo in ljudje. Jeseniški zbornik II, 1969. 309 str. Izdala in založila skupščina občine Jesenice.

Pod istim naslovom je pet let po izidu prvega dela jeseniškega zbornika Jeklo in ljudje leta 1969 izšel drugi del. Le-ta prinaša v člankih in razpravah tematiko različnih strok, ki pa po vsebini zadevajo širši prostor jeseniško-bohinjskega kota.

Članek Jožeta Varla z naslovom Ob stoletnici železarne govori o delovnih naporih jeseniških železarjev po osvoboditvi, tako na kratko našteje nove rekonstrukcije in izboljšave, ki so vplivale na povečanje proizvodnje

surovega jekla, o razvoju samoupravljanja v železarni in skrbi za delavstvo.

Na podlagi arhiva tehniškega muzeja Železarne Jesenice in literature prikaže Aleksander Rjazencev v članku Preteklost v senci Karavank, kako je železo, pomembna materialna dobrina, oblikovalo kulturno in materialno življenje prebivalcev na prostoru Karnijskih Alp in Karavank od najstarejših časov do 18. st. V različnih zgodovinskih obdobjih opiše v strnjenem pregledu nastajanje, rast pa tudi propadanje železarstva, ki je bilo pogojeno in odvisno od splošnih družbenih in gospodarskih razmer. V zanimivem opisu najdemo obilico podatkov tudi o lastnikih fužin in o njihovem prizadevanju za uveljavitev fužinarstva pod Karavankami.

Dalje sledita dva prispevka Ivana Mohoriča. Prvi prikaže pod naslovom Nastanek Kranjske industrijske družbe politične in gospodarske okoliščine, ki so pospeševale ustanovitve (ustanovni občni zbor je bil 5. septembra 1869) KID. V času ustanovitve je bila KID tretja delniška družba na Kranjskem, ki je združevala delnice Zoisov, Lukmanov in skupine ljubljanskih trgovcev. Nato avtor prikaže sestav, pravila in nadaljnja prizadevanja KID za priključitev pomembnejših fužin (Ruardovih in tržiških), njene uspehe pri tehničnih izboljšavah fužin oz. železarske industrije, ki si je postopoma s kvalitetno proizvodnjo priborila dostop tudi na svetovna tržišča. V drugem prispevku Bohinjski punt oriše Mohorič vzroke spora kmetov z upravo Kranjske industrijske družbe, sam proces in posledice spora. Bohinjski punt leta 1872 ni bil kmečki upor v pravem pomenu besede, temveč le obramba prizadetih kmetov za lastninske pravice gozdov na Vojah in Vogarju, ki si jih je začela prilaščati uprava KID. Tedanja oblast je kmečko obrambo za svoje pravice obravnavala kot upor proti oblasti in vstajo proti državi, zato je obsodila 62 kajzarjev, dninarjev in bajtarjev na stroge zaporne kazni (tudi nad dve leti težke ječe). Med tekstom je priobčen faksimile zapisnika obtožnice bohinjskih kmetov, ki so morali na zatožno klop in prošnja obsojenih za razumevanje in odložitev kazni.

S pretežno uporabo časopisnih virov je Miha Klinar v članku Veliko gradbišče opisal politične in gospodarske težnje, prepletene z lokalnimi interesi, ki so vplivali na izdelavo projektov in gradnjo alpskih železnic s ciljem, da bi povezale osrednje avstrijske dežele s Trstom. Tu prikaže avtor gradnjo železnice Področica—Jesenice—Trst in zlasti navedeno gradnjo karavanškega predora. Le-ta je bil zgrajen z velikimi tehničnimi težavami, saj so graditelji ugotovili ob otvoritvi 30. septembra 1906, da je terjal izmed vseh

predorov na alpskih železnicah največ žrtev. Z opisom te gradnje je Klinar hkrati prikazal z narodnostne plati družbene in gospodarske spremembe, ki so porajale začetke delavskega gibanja na Jesenicah.

Tehten prispevek je razprava Lojzeta Ude-
ta Boji v Rožu in Ziljski dolini leta 1918/19. Poleg časopisnih in arhivskih virov je avtor uporabljal spomine in izjave slovenskih prostovoljcev, ki so med prvimi pohiteli na Koroško in med katere je sodil avtor sam. V začetku opisuje Ude položaj Slovencev po razpadu Avstro-Ogrske, stališča in zahteve Narodne vlade SHS v Ljubljani in kasneje države SHS o ureditvi severne meje, dalje ukrepe nemško-koroških oblastnikov za ohranitev nedeljivosti Koroške in organizacijo vojaštva za njeno obrambo. Zanimivi so opisi primerov, ko so rožanski in ziljski Slovenci poskušali uvajati (v Borovljah in občini Št. Jakob v Rožu ter občini Brdo blizu Šmohorja v Ziljski dolini) slovensko oblast v imenu Jugoslavije. Večji del prispevka opisuje boje slovenskih prostovoljcev pod poveljstvom Alfreda Lavriča v Rožu in Ziljski dolini, jugoslovansko ofenzivo na Koroškem, ki se je začela 28. maja in se končala 6. junija 1919. V teh opisih je veliko drobnih podatkov iz priprav in bojev posameznih vojaških enot, zlasti ljubeljskega odreda, ki so ga sestavljali samo Slovenci. V tem odredu je tedaj sodeloval Lojze Ude kot poročnik in komandant voda lahkih strojnic in je s svojim vodom prvi zasedel Borovlje. V tekstu so tudi skice vojaških položajev in akcij slovenskih prostovoljcev oz. jugoslovanske vojske in nekaj fotografij.

O življenju v Ravensbrücku, enem največjih ženskih koncentracijskih taborišč, v kate-

rem so trpele in umirale jetnice mnogih narodnosti (od 132.000 jetnic je v taborišču umrlo 90.000 žensk), piše Vida Zvrl. Semkaj so pošiljali Nemci tudi mnogo Jugoslovank. Med prvimi so septembra 1941 deportirali znano predvojno komunistko z Jesenic Marijo Žumer-Potočnikovo. V naslednjih letih pa so prignali v taborišče še okoli 44 žensk iz jeseniške občine, zvečine znane aktivistke narodnoosvobodilnega gibanja. V članku so dodani še kratki spominski zapiski, ki so jih pod različnimi naslovi prispevale Jeseničanke, nekdanje jetnice taborišča Ravensbrück.

Zadnje tri razprave zbornika sodijo v prirodoslovno stroko. Anton Ramovž je prispeval dve razpravi. V prvi Iz geološke zgodovine zahodnih Karavank piše o raznoličnosti kamnin in okamnin, ki so nastajale in se razvijale v karbonski dobi na omenjenem prostoru. V drugi razpravi Karavankininae, nova podružina produktid (brachiopoda) iz alpskih zgornjekarbonskih in permjskih skladov pa je avtor objavil svoje raziskave o fosilnem gradivu iz rodu Karavankina. V obeh razpravah so dodane table slik različnih vrst okamnin.

Zbornik zaključuje krajša razprava Toneta Wraberja z naslovom Iz zgodovine o botaničnih raziskovanjih v Julijskih Alpah in Karavankah, v kateri avtor v zanimivem opisu prikaže botanične raziskovalce in njihovo delo za obdobje zadnjih dvesto let.

Na koncu vsake razprave je navedena uporaba arhivskih in časopisnih virov, spominov in literature, vsem prispevkom pa so dodani tudi povzetki vsebine v nemškem jeziku. V celoti je zbornik lep donesek h krajevni zgodovini Jesenic oz. zgornjesavskega prostora.

Anka Vidovič-Miklavčič

SOMMAIRE

- Marjan Britovšek, Chargé de cours à la Faculté des lettres, Ljubljana: A propos du centenaire de la naissance de Lenin. — CDU 92 Lenin — p. 65
- Ivan Zelko, Curé à Špitalič: Les traces de l'Hôpital (Špitalič) médiéval près de Konjice. — CDU 726.7(497.12 Špitalič) — p. 71
- Jože Koropec, Professeur à l'Académie pédagogique, Maribor: La cour médiévale de Pohorje (Pohorski dvor). — CDU 347.236(497.12 Pohorski dvor) "11/15" — p. 76
- Josip Žontar, Professeur en retraite, Kranj: La statistique des artisans dans les villes et les marchés slovènes en 1673 établie par F. V. Hörnigk. — CDU 338.42:31(497.12) "1673" — p. 80
- Ivan Škafar, Curé à Radlje: Une lettre de Gabor à l'administration du périodique Slovenski gospodar de 1876. — CDU 070.33 (497.12-18) "1872/1876" — p. 83
- Tone Zorn, Associé d'études à l'Institut pour l'étude des nationalités, Ljubljana: Quelques aspects de l'administration Yougoslave en Carinthie à la veille du plébiscite de 1920. — CDU 943.66(=863) "1920" — p. 89
- Lavo Čermelj, Professeur en retraite, Ljubljana: Cinquante ans après l'incendie volontaire de la Maison nationale Slovène à Trieste brûlée par les fascistes. — CDU 323.12 (=863) (453.33) "1920.07.13" — p. 97
- France Kresal, Associé à l'Institut historique du mouvement ouvrier, Ljubljana: La protection des locataires et la construction des appartements dans les principaux centres ouvriers en Slovénie de 1918 à 1930. — CDU 351.778.5 (497.12) "1918/1930" — p. 105
- Tone Zorn, Associé d'études à l'Institut pour l'étude des nationalités, Ljubljana: Les entreprises commerciales allemandes en Slovénie, leur caractère et leurs propriétaires en 1938/39. — CDU 381.2(497.12 = 30) "1938/1939" — p. 113
- Informations sur l'activité de nos établissements et de nos sociétés. — CDU 061.055 — p. 121
- Publications nouvelles. — CDU 930(048) — p. 128

